

## ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΣΙΑΙ

Michael Zahrt, Olynth und die Chalkidier, Untersuchungen zur Stadtbildung auf der Chalkidischen Halbinsel im 5. und 4. Jahrhundert v. Chr. Vestigia, Beiträge zur alten Geschichte, München 1971, Bd. 14, σελ. 280.

Ἐν καὶ μὲ τὴν ἀρχαίαν Χαλκιδικὴν πολλοὶ ἠσχολήθησαν εἰς τὸ παρελθὸν εἰς αὐτοτελεῖς καὶ μὴ ἐργασίας, ὡς οἱ M. Gude, F. Hampl, I. Παπασταύρου, D. M. Robinson, A. B. West κ.ά., ἐν τούτοις μία νέα μελέτη, εἰς τὴν ὁποίαν θὰ ἐλαμβάνοντο ὑπ' ὄψιν τὰ πορίσματα τῶν ἀπὸ τοῦ 1922 μέχρι σήμερον γενομένων εἰς τὸν χώρον τῆς Χαλκιδικῆς ἀρχαιολογικῶν ἀνασκαφῶν καὶ θὰ ἐγένετο καλλιτέρα ἀξιολόγησις τῶν ἀρχαίων πηγῶν καὶ πρὸ παντὸς τῶν Ἀθηναϊκῶν φορολογικῶν καταλόγων, ἦτο ἀπαραίτητος. Τὴν ἀνάγκην ταύτην καλύπτει, νομίζομεν, τὸ προσφάτως ἐκδοθὲν ὑπὸ τῆς Kommission für alte Geschichte und Epigraphik des deutschen archaeologischen Instituts τοῦ Μονάχου βιβλίον τοῦ κ. Michael Zahrt.

Ἡ ἐργασία διαιρεῖται εἰς δύο μέρη: Εἰς τὸ πρῶτον (σ. 4-121) ὁ σ. ἀσχολεῖται μὲ τὴν ἱστορίαν τῆς Χαλκιδικῆς, ἥτοι μὲ τὴν προέλευσιν τῶν ἐπὶ Θράκης Χαλκιδέων, τὴν ἀποικιακὴν χώραν καὶ τὴν σύνθεσιν τοῦ πληθυσμοῦ τῆς Χερσονήσου, τὰς ἐνταχθεῖσας πόλεις τῆς Χαλκιδικῆς εἰς τὴν ἀττικοδηλιακὴν συμμαχίαν, τὸν σχηματισμὸν τοῦ κράτους τῶν Χαλκιδέων κατὰ τὸν 5ον αἰῶνα καὶ τὴν διάλυσιν αὐτοῦ μετὰ τὴν Νικίειον εἰρήνην, τὴν ὁμοσπονδίαν τῶν Χαλκιδικῶν πόλεων, τοὺς Χαλκιδεῖς, κατὰ τὸν 4ον αἰῶνα καὶ τὴν διάλυσιν αὐτῆς, ἐν συνεχείᾳ πραγματεύεται περὶ τῶν περαιτέρω τυχῶν τῆς Χαλκιδικῆς κατὰ τοὺς Ἑλληνιστικοὺς χρόνους καὶ τῶν νεοδρυθεισῶν τότε πόλεων ἐπ' αὐτῆς (Θεσσαλονίκη, Κασσάνδρεια, Οὐρανούπολις). Εἰς τὸ δεύτερον μέρος (σ. 142-254) περιλαμβάνει πίνακα 110 περίπου πόλεων καὶ κατῳκημένων περιοχῶν. Ἐνταῦθα ἐξετάζει τὴν ἱστορίαν, τὴν θέσιν καὶ τὸ μέγεθος ἐκάστης πόλεως, τὰς σχέσεις μὲ τὴν Ὀλυνθον καὶ ἰδίως μὲ τὸ κοινὸν τῶν Χαλκιδέων, μὲ τὴν ἀθηναϊκὴν συμμαχίαν κατὰ τὸν 5ον αἰῶνα, ὡς καὶ τὰς σχέσεις μὲ τὴν Μακεδονίαν. Τέλος προσθέτει πλουσίαν βιβλιογραφίαν κατ' ἀλφαβητικὴν σειρὰν (255-254), λίαν κατατοπιστικὸν πίνακα περὶ τῶν ἀρχαίων πηγῶν, ἐπιγραφῶν καὶ παπύρων (260-272) καὶ πίνακα γεωγραφικῶν ὀνομάτων, προσώπων καὶ πραγμάτων (273-280). Ἡ σημαντικωτέρα ὁμῶς προσφορὰ τοῦ ἔργου τούτου εἶναι ὅτι τὸ πρῶτον ἐπεχειρήθη βάσει τῶν ἀρχαίων πηγῶν καὶ τῆς ἀκριβοῦς γνώσεως λόγῳ αὐτοψίας τοῦ ἐδάφους νὰ καθορισθοῦν τὰ ὄρια ὄλων τῶν χαλκιδικῶν πόλεων, ὡς καὶ ἡ ἔκτασις τοῦ ἀποικιακοῦ ἐδάφους.

Δ. ΚΑΝΑΤΣΟΥΓΛΗΣ

Εὐαγγέλου Σδράκα, Ὁ Μέγας Ἀλέξανδρος ὡς υἱὸς τοῦ Θεοῦ Ἄμμωνος-Διός. «Ἐπιστημονικὴ Ἐπετηρὶς Θεολογικῆς Σχολῆς Θεσσαλονίκης», ΙΣΤ', σελ. 110 (ἀνάτυπον).

Ἄφ' ὅτου ὁ Ulrich Wilcken εἰς τὴν περισπούδαστον μελέτην του: Alexanders Zug in die Oase Siwa ἐν S-B. der Berliner Akademie, philol.-hist. Klasse vom 29. Nov. 1928, σελ. 576-603 (βλ. τοῦ ἰδίου καὶ Alexanders Zug zum Ammon, ein Epilog. S-B. Berl. Akademie 1930, Nr. X, σελ. 159-176 καὶ Zur Entstehung des hellenistischen Königskultes. S-B. Berl.

Akad. 1938, Nr. XXVIII, σελ. 299-302) ἐπραγματεύθη τὴν ἐπίσκεψιν τοῦ Ἀλεξάνδρου εἰς τὸ μαντεῖον τοῦ Ἄμμωνος εἰς τὴν Λιβυκὴν ἔρημον, πλείστοι τῶν νεωτέρων ἐρευνητῶν ἠσχολήθησαν μὲ τὸ αὐτὸ θέμα ἕκτοτε μέχρι σήμερον (π.χ. Berve, *Gnomon* 5 (1929) 370-386. Hans Lamer, *Alexanders Zug in die Oase Siwa*, *Klio* 24 (1931) 63-69. Lehmann-Haupt, *Zu Alexanders Zug in die Oase Siwa*, *Klio* 24 (1931) 169-190. G. Radet, *La consolation de l'oracle d'Ammon par Alexandre*, *Mélanges Bidez* II (1934) 779 κ.έ. W.W. Tarn, *CAH* VI (1933) 377 κ.έ., καὶ *Alexander the Great* 1948 (μετάφρ. γερμ. ὑπὸ Gisela Spreen Héracourt καὶ Will Héracourt, *Alexander der Grosse*, Darmstadt 1968). Fr. Taeger, *Alexander der Grosse u. die Anfänge des hellenistischen Herrscherkults*, *Hist. Zeitschr.* 172 (1951). Ἄπ. Δασκαλάκη, Ἡ θεοποίησις τοῦ Μ. Ἀλεξάνδρου, Ἐπιστημ. Ἐπετηρ. τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς Πανεπ. Ἀθηνῶν 1959/60, σελ. 36-179 καὶ ἄλλοι πολλοί). Πολλὰ δὲ προβλήματα, τὰ ὁποῖα προκύπτουν λόγῳ τῶν ἀλληλοσυγκρουομένων καὶ ἐλλειπῶν πηγῶν μας, ἱκανοποιητικῶς συνεζητήθησαν: Οὕτω π.χ. ποῖα ἦσαν τὰ ἐλατήρια, τὰ ὀδηγήσαντα τὸν Μ. Ἀλέξανδρον, ἀπομακρυνθέντα ἐκ τῶν βάσεων του, νὰ ἐπισκεφθῆ τὸ μαντεῖον τῆς ἐρήμου, τὸ ὁποῖον ἐθεωρεῖτο ἀλάνθαστον (ἀ τ ρ ε κ έ ς), πολιτικοὶ λόγοι, ὡς ἡ ἐπικράτησις του κατὰ τὸν ἐπικείμενον ἀποφασιστικὸν ἀγῶνα ἐναντίον τῶν Περσῶν, ἡ κυριαρχία του ἐφ' ὀλοκλήρου τοῦ κόσμου, ἡ τιμωρία τῶν δολοφόνων τοῦ Φιλίππου, ἡ συναισθηματικοὶ λόγοι καὶ ρωμαντισμὸς τις τοῦ νεαροῦ βασιλέως ἢ προσωπικὴ τις διάθεσις ἀμίλλης πρὸς τοὺς προγόνους του Περσέα καὶ Ἡρακλέα, ἢ ἡ διαπίστωσις αὐτοῦ περὶ τῆς καταγωγῆς του ἐκ τοῦ Ἄμμωνος-Διὸς (*Ammonsohnschaft*), τὸ ὁποῖον μάλιστα ὑφ' ὄλων τῶν ἐρευνητῶν, πλὴν ἐξαιρέσεών τινων, θεωρεῖται ὡς τὸ κύριον ἐλατήριον τῆς ἐπισκέψεώς του εἰς τὸ μαντεῖον, κ.ἄ. Ἀκόμη πολὺ ἡμφεσβητήθη ἢ παρὰ τῷ Διοδώρῳ XVII, 51 καὶ τοῖς ἄλλοις ἱστορικοῖς (Πλούταρχος, Κούρτιος Ροῦφος) ἀπαντῶσα προσφώνησις τοῦ Ἀλεξάνδρου ὡς υἱοῦ τοῦ Διός, ἂν δηλ. αὕτη πρέπει νὰ θεωρηθῆ ἀπλοῦς χαιρετισμὸς τοῦ προφήτου-ἱερέως, συνήθης ἄλλωστε διὰ τοὺς Αἰγυπτίους Φαραῶ, ἢ ἀποτελεῖ μέρος τοῦ χρησμοῦ. Τοιαῦτα ἦσαν τὰ προβλήματα, τὰ ὁποῖα τίθενται ὑπὸ τῶν ἐρευνητῶν καὶ διάφοροι αἱ λύσεις καὶ ἀπαντήσεις, δίδονται ὑπ' αὐτῶν. Ὅπως δὲ ποτὲ πολὺ ἐβοήθησε τὴν ἐρευναν πρὸς ἐξαγωγήν ὀρθῶν συμπερασμάτων ἢ γενομένη ὑπὸ τοῦ Wilcken καὶ ἄλλων ἐρευνητῶν ἀνάλυσις καὶ κριτικὴ τῶν ἀρχικῶν πηγῶν (Καλλισθένης, Ἀριστόβουλος, Πτολεμαῖος, Κλείταρχος), ἀπὸ τὰς ὁποίας ἀντλοῦν οἱ μετέπειτα ἱστορικοὶ Ἀρριανός, Πλούταρχος, Κούρτιος Ροῦφος, Ἰουστίνος, Διόδωρος καὶ οἱ ὁποῖοι δίδουν εἰς ἡμᾶς τὰς εἰδήσεις περὶ τῆς ἐπισκέψεως τοῦ Ἀλεξάνδρου εἰς τὸ μαντεῖον. Παρὰ τὸ ἐπιτελεσθῆν ὁμως ἀξιόλογον ἔργον τῶν ἐρευνητῶν, ἐν τούτοις ἢ συζητήσις περὶ τῶν σκοπῶν καὶ ἐλατηρίων, ποὺ ὤθησαν τὸν Ἀλέξανδρον εἰς τὸ ἐγχείρημα τοῦτο, συνεχίζεται ἀκόμη καὶ δὲν δύναται νὰ θεωρηθῆ λήξασα. Ἡ παρούσα μελέτη ἀνοίγει νέους δρόμους καὶ δίδει, ὅπως πιστεύομεν, ἐρμηνείαν λίαν ἱκανοποιητικὴν, τὴν ὁποίαν δὲν ἐπρόσεξαν οἱ ἄλλοι ἐρευνηταί. Ὁ κ. Σδράκας, χωρὶς νὰ παραγνωρίσῃ τὰ ἀπασχολοῦντα προβλήματα τὸν Ἀλέξανδρον, τὰ ὁποῖα θέτει ὑπ' ὄψιν τοῦ θεοῦ, ἀποδεικνύει διὰ τῶν πηγῶν ὅτι τὸ κύριον κίνητρον, τὸ ὁποῖον ὤθησε τοῦτον εἰς τὸ μαντεῖον, πρέπει νὰ ἀναζητηθῆ εἰς ἐσωτερικοὺς παράγοντας, εἰς ἰσχυράς ἐσωτερικὰς δυνάμεις, αἵτινες ὀφείλοντο εἰς τὴν θρησκευτικότητά καὶ εὐσέβειαν αὐτοῦ. Ὁ σ. πιστεύει ὅτι ἡ βαθεῖα θρησκευτικότης, ἢ ὁποῖα συνεχῶς συνῴδευε τὸν Ἀλέξανδρον καθ' ἅπαντα τὸν βίον, διεδραμάτισε τὸν πρῶτιστον ρόλον εἰς τὴν ἀπόφασίν του πρὸς ἐπίσκεψιν τοῦ Ἱεροῦ τοῦ Ἄμμωνος, ἀποκλείει δὲ ἢ θέτει ἐν κατωτέρῳ μοίρᾳ τὸν ρωμαντισμὸν καὶ τὴν φαντασίαν ἢ ἀκόμη καὶ πολιτικὰ ἐλατήρια, εἰς τὰ ὁποῖα διάφοροι ἱστορικοὶ καὶ ἐρευνηταί ἀποδίδουν ταύτην (σ. 44). Δηλ. ὁ σ. διαστελλεῖ σαφῶς τὸ κίνητρον, τὸ ὁποῖον ὠδήγησε τὸν Ἀλέξανδρον εἰς τὸ μαντεῖον, ἀπὸ τὰ διάφορα προβλήματα, τὰ ὁποῖα ἀπασχολοῦν αὐτὸν καὶ διὰ τὰ ὁποῖα ζητεῖ τὸν χρησμὸν ἀπὸ τοῦ μαντεῖον.

Μία ἀνάλυσις τῆς ἐργασίας, νομίζω, εἶναι ἀπαραίτητος πρὸς κατανόησιν τῆς θέσεως τοῦ κ. Σδράκα.

Τὸ ἔργον ὁ σ. διαιρεῖ εἰς τρία κεφάλαια. Εἰς τὸ πρῶτον (11-38), τὸ καὶ κύριον, πραγματεύεται περὶ τῆς πορείας τοῦ Ἀλεξάνδρου εἰς τὴν Ὀασιν Σίβα τῆς Λιβύης καὶ περὶ τοῦ δοθέντος χρησμοῦ ὑπὸ τοῦ μαντείου καὶ τῶν διαμειφθέντων μεταξὺ τοῦ Ἀλεξάνδρου καὶ τοῦ προφήτου-ιερέως ἐντὸς τοῦ ναοῦ. Εἰς τὸ δεύτερον (39-85) ἐρευνᾷ ποία ἡ θέσις τοῦ Ἀλεξάνδρου τότε καὶ μετέπειτα ἔναντι τοῦ χρησμοῦ τοῦ μαντείου καὶ εἰς τὸ τρίτον (86-108) μελετᾷ ἀκροθιγῶς τὸ πολυσυζητηθὲν θέμα περὶ τῆς θεοποιήσεως τοῦ Ἀλεξάνδρου, ἡ ὁποία συνδέεται ἐν μέρει μὲ τὴν ἀναγνωρισθεῖσαν ὑπὸ τοῦ μαντείου καταγωγὴν του ἐκ τοῦ Ἄμμωνος-Διός.

Ἐκαστον τῶν τριῶν τούτων κεφαλαίων ὑποδιαιρεῖται εἰς ὑποκεφάλαια, εἰς τὰ ὁποία ὁ σ. ἀναπτύσσει ἀπὸ πάσης πλευρᾶς τὰ ἐπὶ μέρους θέματα τῶν κεφαλαίων. Οὕτως εἰς τὸ ὑπ' ἀριθμ. 1 τοῦ πρώτου κεφαλαίου ἐξετάζει πότε τὸ μαντεῖον τοῦ Ἄμμωνος ἰδρύθη εἰς τὴν Λιβυκὴν ἔρημον καὶ πῶς τοῦτο ἐγίνε γνωστὸν εἰς τοὺς λαοὺς τῆς Μεσογείου καὶ ἰδίως εἰς τὸν ἑλληνικὸν κόσμον, ὅστις τουλάχιστον ἀπὸ τοῦ 5ου π.Χ. αἰῶνος ἐθεώρει τοῦτο ἰσάξιον καὶ ἰσότιμον μὲ τὰ μεγαλύτερα ἑλληνικὰ μαντεῖα, ὡς τὰ τῶν Δελφῶν καὶ τῆς Δωδώνης. Εἰς τὸ 2 ἐκθέτει ποία ἦτο ἡ πολιτικὴ καὶ στρατιωτικὴ θέσις τοῦ Ἀλεξάνδρου μετὰ τὴν νίκην του εἰς τὴν Ἴσσον καὶ πρὸ τῆς ἐξορήσεώς του εἰς τὴν Λιβυκὴν ἔρημον καὶ πρὸ παντὸς ποία ἡ πολιτικὴ, τὴν ὁποίαν ἐτήρησεν οὗτος ἔναντι τοῦ αἰγυπτιακοῦ λαοῦ καὶ τῶν ἱερῶν του ἐν ἀντιθέσει πρὸς τοὺς Πέρσας βασιλεῖς Καμβύσην καὶ Ὄζον, οἵτινες δὲν ἐσεβάσθησαν ταῦτα. Ὁ Ἀλέξανδρος, κάμνων ἀρχὴν τῆς φιλειρηνικῆς πολιτικῆς ἔναντι τῶν ὑποτασσομένων λαῶν, συνήνωσεν εἰς τὸ πρόσωπόν του τὸ στέμμα τῆς Αἰγύπτου, ἀναδειχθεὶς συνεχιστὴς τῶν Αἰγυπτίων Φαραῶ, καὶ ὡς τοιοῦτος ἐνεφανίσθη εἰς τὸ ἱερὸν «οὐχὶ ὡς κατακτητῆς ἢ ἡγεμὼν τοῦ τόπου, ἀλλ' ὡς γνήσιος Φαραῶ, ἐνσαρκωτῆς τῆς μεγάλης Αἰγυπτιακῆς θεότητος». Εἰς τὸ 3 (16-24) ὁ σ. μὲ βάσιν τὴν σχετικῶς πλουσίαν παράδοσιν περιγράφει τὴν ἐπίπνον, ὅσον καὶ ἐπικίνδυνον πορείαν τοῦ Ἀλεξάνδρου πρὸς τὸ Ἱερὸν τοῦ θεοῦ Ἄμμωνος. Ἡ περιγραφή εἶναι παραστατικὴ καὶ ἀκριβής. Μόνον εἰς ἓν σημεῖον δὲν δυνάμεθα τὴν συμφωνήσωμεν μὲ τὸν συγγραφέα, ἂν δηλ. ἡ ἐπίσκεψις τοῦ Ἀλεξάνδρου ἐγίνε μετὰ τὴν κτίσιν τῆς Ἀλεξανδρείας, ὅπως μᾶς παραδίδει ὁ Ἀρριανός, Ἀνάβ. III 1, 5 καὶ 2,1 καὶ ὁ Πλούταρχος, Ἀλεξ. 26,4 ἢ πρὸ τῆς κτίσεως αὐτῆς κατὰ τὸν Κούρτιον IV,7 καὶ Ἰουστίνον XI, 11 καὶ Διόδωρον XVII, 52. Ὁ κ. Σδράκας πιστεύει ὅτι αὕτη ἐγίνε πρὸ τῆς κτίσεως τῆς Ἀλεξανδρείας καὶ ἄρα πρὸ τῆς ἐπελεύσεως τοῦ χειμῶνος καὶ ὄχι κατὰ τὴν ἀνοιξιν τοῦ 331 π.Χ., ὅπως παραδέχονται οἱ πλείστοι τῶν ἐρευνητῶν, καὶ ἰσχυρίζεται ὅτι ὁ Ἀλέξανδρος δὲν θὰ ἐπέτρεπεν εἰς ἑαυτὸν νὰ ἀπομακρυνθῆ τῶν βάσεων, παρεκκλίνων εἰς τὴν Λιβυκὴν ἔρημον ἀπέχουσαν 250 χλμ., καὶ νὰ ἀπουσιάσῃ ἐπὶ μακρὸν ἀπὸ τὸ θέατρον τοῦ πολέμου, καθ' ὃν χρόνον ὁ Δαρεῖος πυρετωδῶς προετοιμάζετο πρὸς ἀντιμετώπισίν του. Εἶναι ἀληθές ὅτι ὄχι μόνον ἡ παρέκκλισις τοῦ Ἀλεξάνδρου εἰς τὸ ἐσωτερικὸν τῆς Λιβύης ἐπεκρίθη ὑπὸ στρατιωτικῶν, ἀλλὰ καὶ γενικώτερον ἢ ἐκστρατεία κατὰ τῆς Αἰγύπτου. Ὁ Κόμης York von Wartenburg (Kürze Ubersicht der Feldzüge Alexanders des Grosse 1897, 31 κ.έ.) κακίζει τὴν ἐπιχείρησιν τοῦ Ἀλεξάνδρου εἰς τὴν Αἰγύπτου, ἡ ὁποία ἀπεμάκρυνε τοῦτον ἀπὸ τοὺς πραγματικοὺς σκοποὺς καὶ ἐδίδε τὴν δυνατότητα εἰς τὸν Δαρεῖον νὰ ἀποκόψῃ κάθε ἐπαφὴν του μὲ τὰ μετόπισθεν. Ἐν τούτοις ὁ Ἀλέξανδρος ἐφοβεῖτο ὄχι τὸσον τὰς δυνάμεις, αὐτὰς καθ' ἑαυτὰς, τοῦ Δαρείου, ὅσον τὴν συνεργασίαν τοῦ στόλου του μὲ τοὺς ὑπολανθάνοντας ἐχθροὺς εἰς τὴν Ἑλλάδα καὶ τὴν μεταφορὰν τοῦ πολέμου εἰς τὸ πάτριον ἔδαφος. Ἀπὸ τὸν φόβον αὐτὸν θὰ ἀνεκουφίζετο μόνον ἂν ἠχρήστευε τὸν περσικὸν στόλον διὰ τῆς καταλήψεως ὅλων τῶν μεσογειακῶν παραλίων τοῦ περσικοῦ κράτους καὶ φυσικὰ καὶ τῶν αἰγυπτιακῶν. Ἀκριβῶς δὲ τότε, καθ' ὃν χρόνον ἐκτιζε τὴν Ἀλεξανδρείαν, ἔφθασε καὶ ἡ εὐχάριστος εἰδησις εἰς τὸν Ἀλέξανδρον ὅτι καὶ τὰ ὑπολείμματα τῶν περσικῶν κτήσεων

εἰς τὸ Αἰγαῖον ἀπηλλάγησαν τῆς κυριαρχίας τῶν Περσῶν (Ἄρρ. Ἀνάβ. II, 2, 3-7) καὶ οὕτως ἠδύνατο πλέον ἀπερίσπαστος νὰ ἀπομακρυνθῆ ἀπὸ τὴν παραλιακὴν ζώνην μεταβαίνων εἰς τὸ ἐσωτερικόν. Δὲν εἶναι δὲ ἀνευ σημασίας ἡ εἰδησις τοῦ Ψευδοκαλλισθένους (I, 32, 10 κ.έ.) ὅτι οἱ Ἀλεξανδρεῖς κατὰ τοὺς αὐτοκρατορικοὺς ἀκόμη χρόνους ἐώρταζον τὴν ἴδρυσιν τῆς πόλεως τὴν 25 Tybi (=20 Ἰανουαρίου), δηλ. πρὸ τῆς ἀνοιξέως, ὅτε ἐγένετο ἡ ἐπίσκεψις εἰς τὸ μαντεῖον. Ἄλλωστε ἡ ἀξιοπιστοτέρα παράδοσις τοῦ Πτολεμαίου (Ἄρρ., Ἀνάβ. III, 4, 5), ὅστις τὴν ἐπίσκεψιν τοῦ Ἀλεξάνδρου τοποθετεῖ μετὰ τὴν κτίσιν τῆς Ἀλεξανδρείας, ἀναφέρει ὅτι οὗτος ἀναχωρῶν ἐκ τοῦ ἱεροῦ ἐπ' Αἰγύπτου ἠκολούθησε τὴν εὐθείαν ὁδὸν ὡς ἐπὶ Μέμφιν καὶ ἄρα δὲν ἐπέστρεψεν εἰς τὸν χῶρον ὅπου, κατὰ τὴν ἀποψιν τοῦ σ., θὰ ἐκτίζετο ἡ Ἀλεξανδρεῖα. Ἡ μαρτυρία τοῦ Ἀριστοβούλου (Ἄρρ., ἔ.ἀ.), ὅτι ὁ Ἀλέξανδρος ἐπανεκάμψε διὰ τῆς ἰδίας ὁδοῦ εἰς τὴν Ἀλεξανδρείαν δὲν εἶναι πιστευτή, καθ' ὅσον οὗτος καὶ ἄλλας τοιαύτας γεωγραφικὰς ἀνακριβείας μᾶς δίδει (βλ. Δ. Κανατσούλη, Μακεδονικὰ μελετήματα, Θεσσαλονίκη 1955, 14). Ἀντιθέτως ὁ Πτολεμαῖος, καὶ ἂν δεχθῶμεν ὅτι δὲν συμμετεῖχεν εἰς τὴν ἀκολουθίαν κατὰ τὴν ἐπίσκεψιν εἰς τὸ μαντεῖον, παραμένων ὅμως εἰς τὴν Αἴγυπτον ὡς διοικητὴς ἀπὸ τοῦ 322 π.Χ. καὶ ὡς βασιλεὺς ἀκολούθως καθ' ὅλον τὸν χρόνον τῆς ζωῆς του ἠδύνατο νὰ μάθη, ποίαν ὁδὸν ἠκολούθησεν ὁ Ἀλέξανδρος ἐπιστρέφων εἰς τὴν Ἀσίαν, τὴν κατ' εὐθείαν εἰς Μέμφιν παρὰ τὴν ἄγρουν εἰς Ἀλεξανδρείαν. Εἰς τὸ 4 (σελ. 24-38) περιγράφει τὴν συνάντησιν τοῦ Ἀλεξάνδρου μετὰ τοῦ ἱερατείου καὶ τὰ διαμειφθέντα μετὰ αὐτοῦ καὶ τοῦ προφητευόντος-ἱερέως εἰς τὸν ναόν. Στηριζόμενος κυρίως εἰς τὸν Στράβωνα, ὅστις ἀκολουθεῖ τὸν Καλλισθένην, καὶ ἐρμηνεύων ὀρθότερον καὶ ἄλλας τινὰς πηγὰς (Πλούταρχος, Διόδωρος, Κούρτιος Ρούφος, Ίουστίνος) καταλήγει εἰς τὸ συμπέρασμα ὅτι ἡ προσφώνησις τοῦ ἱερέως (Διὸς υἱὸς), ἡ γενομένη εἰς ἐπήκοον ὄλων, δὲν πρέπει νὰ θεωρηθῆ ἀπλοῦς χαιρετισμὸς, ὅπως πιστεύουν οἱ πλεῖστοι τῶν ἐρευνητῶν (Wilcken, Oertel), ἀλλὰ μᾶλλον χρησμός ἡ ἕξις τοῦ δοθέντος χρησμοῦ. Ὁμοίως ὀρθὴ εἶναι ἡ ἄποψις τοῦ ὅτι ἀπὸ τὴν ἐπακολουθήσασαν συζήτησιν μετὰ τοῦ Ἀλεξάνδρου καὶ τοῦ ἱερέως ἐντὸς τοῦ αὐτοῦ πρέπει νὰ συναχθῆ ὅτι ὁ βαθύτερος σκοπὸς τῆς ἐπισκέψεως τοῦ Ἀλεξάνδρου εἰς τὸ μαντεῖον ἦτο μὲν ἡ χρησιμοδότησις ἐπὶ τῶν μεγάλων προβλημάτων, τὰ ὅποια ἀπασχόλουν αὐτόν, ἤτοι ἡ ἐπικράτησις του κατὰ τὸν ἐπικείμενον ἄγωνα καὶ ἡ κυριαρχία αὐτοῦ ἐφ' ὅλοκλήρου τοῦ κόσμου, ὡς καὶ τὸ πρόβλημα τῆς καταγωγῆς του, τὸ κίνητρον ὅμως, τὸ ὅποιον ὠδήγησεν αὐτόν εἰς τὸ χρηστήριον, ἦτο ἡ βαθεῖα θρησκευτικότης καὶ ὁ μέγας σεβασμὸς αὐτοῦ πρὸς τὸ θεῖον. «Ὁ Ἀλέξανδρος» ὅπως λέγει ὁ ἴδιος «διὰ τῆς ἐπαφῆς μετὰ τοῦ θεοῦ κατὰ πρῶτον ἐνδιεφέρετο δι' ἰκανοποίησιν ψυχικῆς τινος ἀνάγκης καὶ ὕστερον διὰ πολιτικὴν σκοπιμότητα» (σελ. 34. βλ. καὶ σελ. 43/4).

Εἰς ἐνίσχυσιν τῆς θέσεως ταύτης ὁ σ. προσθέτει ὀλόκληρον κεφάλαιον, τὸ Β', ὅπου εἰς τὰ ἐπὶ μέρους ὑποκεφάλαια (2-7) ἀσχολεῖται διεξοδικῶς μὲ τὴν θρησκευτικότητα καὶ εὐσέβειαν τοῦ Ἀλεξάνδρου, μὲ τὴν ἀφοσίωσιν αὐτοῦ εἰς τὸ θεῖον καὶ τὴν πίστιν του πρὸς τὸν δοθέντα ὑπὸ τοῦ θεοῦ χρησμόν. Διὰ πολυαριθμῶν παραδειγμάτων, εἰλημμένων ἐξ ὅλης τῆς περὶ τὸν Ἀλέξανδρον ἀρχαίας γραμματείας, ἀποδεικνύει ὅτι ὁ Ἀλέξανδρος εἰς πᾶσαν ἐκδήλωσιν, δημοσίαν καὶ μὴ, εἰς τοὺς διαφόρους κινδύνους, εἰς τὰς ἐπιτυχίας καὶ χαράς, εἰς τὰς θλίψεις καὶ τοὺς πόνους, ἐνεφορεῖτο ὑπὸ τῆς εὐσεβείας ταύτης καὶ ἀφοσιώσεως πρὸς τὸ θεῖον, συνώδευε δὲ τὰς πράξεις του κατὰ κανόνα μὲ θρησκευτικὰς τελετὰς καὶ ποικίλων μορφῶν εὐχαριστίας πρὸς τοὺς θεοὺς. Καὶ εἶναι μὲν ἀληθές ὅτι ἡ θεοσέβεια τοῦ Ἀλεξάνδρου ἐτονίσθη πολλὰκις ὑπὸ τῶν ἐρευνητῶν, ἀλλὰ καθ' ὅσον γνωρίζω, μόνον ὁ κ. Σδράκας δίδει δι' αὐτῆς ἰκανοποιητικὴν ἐρμηνείαν περὶ τῶν κινήτρων τῆς ἐπισκέψεως τοῦ Ἀλεξάνδρου εἰς τὸ μαντεῖον τοῦ Ἄμμωνος-Διὸς, ἐνῶ πᾶσαι αἱ ἄλλαι ἀφήνουν ἀπορίας καὶ κενά.

Τὸ Γ' κεφάλαιον, τὸ ἀφορῶν εἰς τὴν θεοποίησιν τοῦ Ἀλεξάνδρου, θὰ ἠδύνατο νὰ λείψῃ, καθ' ὅσον τὸ θέμα τοῦτο πολὺ ἔχει συζητηθῆ ἀπὸ τῆς ἐποχῆς τοῦ E. Beurlier (De divi-

nis honoribus quos acceperunt Alexander et successores eius, Diss. Paris, 1890) καὶ ἐντεῦθεν καὶ ἐξαντλητικῶς ἐρευνηθῆ ὑπὸ τῶν ἱστορικῶν τοῦ Μ. Ἀλεξάνδρου, ἐπειδὴ ὁμως ἡ θεοποίησης ἔχει σχέσιν μὲ τὴν ἐπίσκεψίν του εἰς τὸ μαντεῖον, ὅπου, κατὰ τὸν σ. (σελ. 90), ὄχι μόνον ἡ θεία καταγωγὴ αὐτοῦ ἀνεγνωρίσθη, ἀλλὰ καὶ αὐτὴ ἡ θεία ὑπόστασίς του ἐμμέσως εἶχε γίνε παραδεκτὴ, δικαιολογεῖται πλήρως ἡ προσθήκη τοῦ κεφαλαίου τούτου. Βεβαίως οὐδεὶς θὰ εἶχε τὴν ἀπαιτήσιν νὰ ἐρευνηθῆ ὁ σ. ἐξ ὑπαρχῆς ἕνα τόσον εὐρὺ θέμα, ὡς τὸ τῆς θεοποίησεως τοῦ Ἀλεξάνδρου, δι' αὐτὸ ὀρθῶς πρᾶττει ἐξετάζων τούτο εἰς γενικὰς γραμμάς. Διὰ τοῦ ὑποκεφαλαίου δὲ (σελ. 98-100), ἔνθα ἐρευνᾷ τὰς περὶ τῶν ἡγεμόνων καὶ βασιλέων ἀντιλήψεις τῶν ἀσιατικῶν λαῶν, αἰσθητῶς ἐνισχύει τὴν κυριαρχοῦσαν ἄποψιν μεταξὺ τῶν ἱστορικῶν ὅτι ἡ θεοποίησις τοῦ Ἀλεξάνδρου τὰς ρίζας τῆς ἔχει εἰς τὰς περὶ ἡρώων καὶ θεῶν ἀντιλήψεις τῶν Ἑλλήνων. Ἡ θεοποίησις ζῶντος θνητοῦ δὲν ἦτο τι ἀσύνηθες εἰς τοὺς Ἑλληνας καὶ εἰς τὸ ἑλληνικὸν πνεῦμα μέχρι τότε καὶ δὲν ἦτο συνέπεια ἀσιατικῶν ἐπιδράσεων, ὡς πιστεύουν μερικοὶ ἐρευνηταὶ (βλ. π.χ. Ἀπ. Δασκαλάκη, Ἡ θεοποίησις τοῦ Μεγάλου Ἀλεξάνδρου. Ἐπιστ. Ἐπετηρ. Φιλοσ. Σχολ. Ἀθηνῶν 1959/60, σελ. 149). Πολὺ ὀρθῶς λοιπὸν ὁ σ. τοποθετεῖ τὸ πρόβλημα καταλήγων μετὰ τοῦ Birt, Alexander der Grosse u. das Weltgriechentum 446 ὅτι «ἡ θεοποίησις τοῦ Ἀλεξάνδρου, τοῦλάχιστον ὡς πρὸς τὸν πυρῆνα αὐτῆς, ὑπῆρξε δημιούργημα τῶν ἐν τῷ Ἑλλαδικῷ χώρῳ κρατουσῶν θρησκευτικῶν καὶ πολιτικῶν πεποιθήσεων, ἐνῶ ἡ περαιτέρω διαμόρφωσις αὐτῆς ἐδέχθη πολλὰ στοιχεῖα ἐξ Ἀσιατικῶν παραδόσεων καὶ μάλιστα Αἰγυπτιακῶν καὶ Περσικῶν».

Ἡ μελέτη αὐτῆ τοῦ κ. Σδράκα ὁμολογουμένως ἀποτελεῖ σημαντικὴν προσφορὰν εἰς τὴν ἱστορικὴν ἐπιστήμην, δεικνύει ἐνημέρωσιν ἐπὶ τῶν προβλημάτων τῆς ἐσωτερικῆς πολιτικῆς τοῦ Μ. Ἀλεξάνδρου, μὲ τὴν ὁποίαν ἄλλωστε καὶ εἰς ἄλλην ἐκτενεστέραν ἐργασίαν εἶχεν ἀσχοληθῆ παλαιότερον (Ὁ μέγας Ἀλέξανδρος, τὸ θαῦμα τῶν αἰῶνων, Νέα Ὑόρκη 1953), χαρακτηρίζεται ἀπὸ ἐπιστημονικὴν εὐσυνειδησίαν, ἀκριβολόγον σκέψιν καὶ κριτικὴν καὶ μεθοδικὴν ἰκανότητα. Ὁ σ. κάμνει καλὴν χρῆσιν τῶν πηγῶν, κινεῖται ἀνέτως εἰς τὴν πλουσίαν βιβλιογραφίαν, τὴν σχετικὴν μὲ τὸ θέμα, καὶ εἶναι γνώστης τῶν διαφορῶν προβλημάτων, τὰ ὁποῖα ἀπησχόλησαν ἐσχάτως τοὺς ἐρευνητάς. Ἀβλεψία τινές, ὡς ἡ ἐν σελ. 96, ἔνθα ὁ Μιλτιάδης ὁ Κυψέλου ἐμφανίζεται ὡς ἰδρυτῆς τῆς Κυρήνης ἀντὶ τῆς Θρακικῆς Χερσονήσου, ἢ ἀσήμαντος ἑλλειψίς προσφάτου βιβλιογραφίας, π.χ. A. Gitti, Alessandro Magno all' oase di Siwah. Il problema de la fondi, Bari 1953, δὲν μειώνουν ποσῶς τὴν ἀξίαν τοῦ ἔργου.

#### Δ. ΚΑΝΑΤΣΟΥΓΛΗΣ

Ἰ. Π. Μαμαλάκη, Τὸ Ἅγιον Ὅρος (Ἄθως) διὰ μέσου τῶν αἰῶνων, Θεσσαλονίκη 1971, σελ. λβ' + 686 + 24 πίνακες. (Δημοσίευμα τῆς Ἐταιρείας Μακεδονικῶν Σπουδῶν, Μακεδονικὴ βιβλιοθήκη, ἀρ. 33).

Τὰ κατ' ἔτος ἀνὰ τὸν κόσμον ἐκδιδόμενα βιβλία περὶ Ἁγίου Ὁρους εἶναι ἀρκετὰ εἰς ἀριθμὸν. Ἄλλα ἐξ αὐτῶν ἀναφέρονται εἰς τὸ ἀγιώνυμον ὄρος γενικῶς, ἄλλα δὲ εἰς ἐπὶ μέρος πτυχάς τῆς ἱστορίας ἢ τῆς τέχνης του. Τὰ πλεῖστα τῶν βιβλίων αὐτῶν γράφονται ὑπὸ ξένων συγγραφέων εἰς τὰς γλώσσας των, ἐλάχιστα δὲ ἐξ αὐτῶν ἔχουν καθαρῶς ἐπιστημονικὸν χαρακτήρα. Τὰ ὑπὸ Ἑλλήνων συγγραφέων γραφέντα βιβλία περὶ Ἄθω εἶναι πολὺ ὀλίγα, τὰ ἐξ αὐτῶν δὲ ἔχοντα κάποια ἐπιστημονικὴν χροιάν εἶναι ἐλάχιστα. Τούτων λαμβανόμενων ὑπ' ὄψιν εἶναι φυσικὸν κατ' ἀρχὴν νὰ ὑποδεχθῆ κανεὶς μετὰ χαρᾶς τὴν ὑπὸ τοῦ κ. Ἰ. Μαμαλάκη ἔκδοσιν τόσον ὀγκώδους καὶ κατὰ τὰς ἐπιστημονικὰς ἀπαιτήσεις δεόντως τεκμηριωμένου ἔργου περὶ τῆς κατ' Ἄθω μοναστικῆς πολιτείας. Ἐξαιρέσει τῶν ἔργων τοῦ

Γερ. Σμυρνάκη, Κ. Βλάχου καὶ Γ. Σωτηρίου, δυσκόλως ὁ Ἕλλην ἀναγνώστης θὰ εὑρίσκει βιβλίον ἑλληνικὸν ὅπου ἐκτίθεται διεξοδικῶς πῶς ἡ ἱστορία τοῦ Ἁγ. Ὄρους καὶ τῶν ἐπ' αὐτοῦ Ἱ. Μονῶν. Ἄρα λοιπὸν τὸ ἔργον τοῦ κ. Μαμαλάκη ἔρχεται νὰ πληρώσῃ κενόν, τὸ ὁποῖο ἡ ὕπαρξις εἶναι πολὺ αἰσθητὴ εἰς τὴν ἑλληνικὴν περὶ Ἄθω βιβλιογραφίαν.

Εἰς τὰς σελ. ιζ'-λα' ὁ συγγραφεὺς παραθέτει βιβλιογραφίαν, τὴν ὁποίαν χωρίζει εἰς δύο μέρη, τὰς πηγὰς καὶ τὰ βοηθήματα. Ἐκ τῆς βιβλιογραφίας ταύτης, εὐθὺς ἐξ ἀρχῆς ἀντιλαμβάνεται ὁ ἀναγνώστης, ὅτι ὁ συγγραφεὺς δὲν χρησιμοποιοεῖ ἀπ' εὐθείας τὰς σλαβικὰς, ἰβηρικὰς καὶ ρουμανικὰς περὶ Ἁγίου Ὄρους πηγὰς, ἀλλὰ κάμνει χρῆσιν αὐτῶν ἐμμέσως δι' ἄποσπασμάτων αὐτῶν, τὰ ὁποῖα εὑρίσκει εἰς μελέτας καὶ ἄρθρα ἄλλων συγγραφέων. Ὁ ὑπὸ τοῦ συγγραφέως παρατιθέμενος πίναξ τῶν βοηθημάτων δεικνύει κάποιαν ἑλλειψιν μεθοδικότητος, ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὴν ἐπιλογὴν καὶ παράθεσιν τούτων. Μετὰ τὴν ὑπὸ τοῦ I. Doens δημοσίευσιν τῆς ἐκτενεστάτης βιβλιογραφίας περὶ Ἁγ. Ὄρους (βλ. *Le millénaire du Mont Athos. 963-1963. Études et mélanges. II. Venezia-Chevetogne, s.a., pp. 337-495*) θὰ ἀνέμενε κανεὶς ὅτι ὁ συγγραφεὺς τοῦ παρόντος ἔργου θὰ παρέθετε λεπτομερέστερον καὶ πληρέστερον βιβλιογραφικὸν πίνακα, τουλάχιστον ἔργων εἰς τὴν ἑλληνικὴν καὶ τὰς εὐρωπαϊκὰς γλώσσας, ὥστε ὁ Ἕλλην ἀναγνώστης, ὅστις δὲν ἔχει προχεῖρος εἰς τὴν διάθεσιν τοῦ τῆν βιβλιογραφίαν τοῦ Doens, νὰ δύναται νὰ συμβουλευθῇ ἐκείνην τοῦ ἔργου τούτου. Ἄντ' αὐτοῦ ἡ βιβλιογραφία τοῦ κ. Μαμαλάκη εἶναι ἐν τῷ συνόλῳ τῆς πτωχῆ καὶ ἀτελῆς. Εἰς τὸ παρὸν ἔργον θὰ ἦτο προτιμότερον, ἀντὶ ἐνὸς γενικοῦ βιβλιογραφικοῦ πίνακος, νὰ ἐδίδοτο ἀναλυτικὴ βιβλιογραφία εἰς τὴν ἀρχὴν ἢ τὸ τέλος ἐκάστου κεφαλαίου.

Τὸ κυρίως ἔργον προτάσσεται εἰσαγωγὴ (σ. 5-29), ἡ ὁποία διαλαμβάνει ἐπισκόπησιν τοῦ χριστιανικοῦ ἀσκητισμοῦ μέχρι τοῦ 10ου αἰῶνος, δηλαδὴ μέχρι τῆς ὀργανώσεως τοῦ μοναχισμοῦ ἐν Ἄθῳ (σ. 5-18), ἀναφορὰν εἰς τὴν στάσιν τῆς Ἐκκλησίας καὶ τῆς Πολιτείας ἔναντι τῶν μοναχῶν (σ. 18-20), περιγραφὴν τῆς γεωμορφολογίας καὶ τοῦ κλίματος τῆς χερσονήσου τοῦ Ἄθω («Ἄθωνος» κατὰ τὸν συγγρ.) (σ. 20-26) καὶ τὴν παλαιότεραν ἱστορίαν τῆς χερσονήσου (σ. 26-29). Εἶναι σαφές ὅτι ἡ εἰσαγωγὴ ἀναφέρεται εἰς ἀνομοιογενῆ θέματα. Τὰ δύο πρῶτα κεφάλαια, ἔχοντα ἅπαντα τὰ μειονεκτήματα τῆς συγγραφῆς τῶν ὑπὸ μὴ εἰδικῶν, εἶναι ἐν τούτοις χρήσιμα ὡς εἰσάγοντα τὸν μὴ ἐπαίοντα ἀναγνώστην εἰς τὸ θέμα τοῦ ὀρθοδόξου μοναχισμοῦ.

Τὸ ἔργον τοῦ κ. Μαμαλάκη διαιρεῖται εἰς τρία βιβλία, ἔχοντα ἀντιστοιχῶς τοὺς τίτλους «Τὸ Ἅγιον Ὄρος ἐπὶ τῶν Βυζαντινῶν», «Τὸ Ἅγιον Ὄρος ὑπὸ τοὺς Τούρκους» καὶ «Τὸ Ἅγιον Ὄρος ἀγωνιζόμενον καὶ ἐλεύθερον». Δὲν θὰ συμφωνήσωμεν μετὰ τοῦ συγγραφέως διὰ τὴν τοιαύτην διαίρεσιν τῆς ἱστορίας τοῦ Ἁγίου Ὄρους. Κατ' ἀρχὴν ἡ ἔκφρασις «ἐπὶ Βυζαντινῶν» μᾶς εὑρίσκει ὅλως ἀντιθέτους. Οἱ Βυζαντινοὶ ἦσαν Ἕλληνες, θὰ ἦτο δὲ πράγματι παράδοξον νὰ ἀναφερώμεθα εἰς περίοδον τῆς ἱστορίας ἐνὸς ἑλληνικοῦ χώρου καὶ νὰ ἐλέγαμεν «ἐπὶ Ἑλλήνων». Δοθέντος ὅτι ἡ πλειοψηφία τῶν ἀγιορειτῶν μοναχῶν ἦτο βυζαντινὴ, ἄρα ἑλληνικὴ, καὶ τοιαύτη παρέμεινε καὶ μετὰ τὴν κατάλυσιν τοῦ Βυζαντινοῦ Κράτους, δὲν νοεῖται διατὶ πρέπει νὰ λέγωμεν «ἐπὶ Βυζαντινῶν». Ἐπειτα ἡ ἄθωνικὴ μοναστικὴ πολιτεία εἶναι θεσμὸς πνευματικὸς καὶ ἐκεῖνο, τὸ ὁποῖον καθορίζει τὰς ἐξελίξεις τοῦ βίου τῆς εἶναι κυρίως ἡ πνευματικὴ ἐξέλιξις καὶ διαφοροποιήσις. Τὰ ἐξωτερικὰ γεγονότα, αἱ πολιτικαὶ μεταβολαί, ἡ ἐναλλαγὴ εἰς τοὺς ἐξωτερικοὺς θεσμούς, οἱ ὁποῖοι καθορίζουν τὰς μετὰ τοῦ «κόσμου» σχέσεις τῆς εἶναι βεβαίως οὐσιώδεις παράγοντες τῆς ἱστορίας καὶ τοῦ βίου τῆς, ἀλλὰ ἀποτελοῦν ἀπλῶς τὸ πλαίσιον ἐντὸς τοῦ ὁποῖο πραγματοποιοῦνται αἱ πνευματικαὶ ἐξελίξεις καὶ μεταβολαί. Τὸ πλαίσιον αὐτό, ἔστω καὶ ἂν ἐνίστε ταυτίζεται μετὰ τῶν γενεσιουργῶν αἰτίων τῶν πνευματικῶν μεταβολῶν τοῦ Ἄθω, ἐν τοσοῦτῳ παραμένει στοιχεῖον δευτερευούσης σημασίας, ὥστε νὰ μὴ καθορίζῃ αὐτὸ τὰ συμβατικὰ ὅρια τῶν πνευματικῶν ἐναλλαγῶν εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς μοναστικῆς πολιτείας. Ἄν ὁ κ. Μαμαλάκης εἶχεν ἐξ ἀρχῆς δεχθῆ τὴν ἱστορίαν τοῦ Ἄθω ὡς ἱστορίαν μᾶς ἀποκλει-

στικῶς πνευματικῆς πολιτείας, θὰ ἐδίσταζε νὰ υἰοθετήσῃ τοιαύτην διαίρεσιν τῶν περιόδων τοῦ βίου της, ἀλλὰ μᾶλλον θὰ ἠκολούθει τὴν πνευματικὴν ἐξέλιξιν καὶ τὴν ἐσωτερικὴν διαμόρφωσιν τούτου, καὶ συμφώνως πρὸς τὰς ἐξελίξεις εἰς αὐτοὺς τοὺς τομεῖς θὰ καθόριζε τὰς περιόδους τῆς ἱστορίας. Εἶναι βεβαίως ἀληθές ὅτι ὁ κ. Μαμαλάκης ἐν τῇ διαπραγματεύσει τῶν ἐπὶ μέρους ἱστορικῶν θεμάτων οὐδόλως παραβλέπει τὰ στοιχεῖα ταῦτα, ἡ ἐξωτερικὴ ὁμῶς ὑποδιαίρεσις τοῦ ἔργου ὁδηγεῖται περισσότερο ἀπὸ τὰ κριτήρια τῆς *historia profana*, παρὰ ἐξ ἐκείνων τῆς *historia sacra*.

Τὸ πρῶτον βιβλίον διαιρεῖται εἰς τέσσαρα μέρη. Εἰς τὸ πρῶτον μέρος ἐξιστορεῖται ἡ διαμόρφωσις τοῦ μοναχικοῦ βίου ἐπὶ τοῦ Ἁθῶ μέχρι τοῦ ἔτους 1204 (σ. 33-91). Τὸ μέρος τοῦτο ἀναφέρεται κυρίως εἰς τὴν ἰδρυσιν τῆς Ἱ. Μονῆς Μεγίστης Λαύρας, καὶ τὴν κοινοβιακὴν ὀργάνωσιν ταύτης ὑπὸ τοῦ Ἁγ. Ἀθανασίου τοῦ Ἀθωνίτου. Τὸ δεῦτερον μέρος (σ. 93-147) ἀναφέρεται εἰς τὴν ἱστορίαν τοῦ Ἁθῶ ἀπὸ τοῦ 1204 μέχρι τῆς ὀριστικῆς καταλύσεως τοῦ Βυζαντινοῦ Κράτους. Εἰς τὸ μέρος τοῦτο ὁ συγγραφεὺς ἐξετάζει τὰς καταστρεπτικὰς συνεπείας, τὰς ὁποίας εἶχε διὰ τὸ Ἅγ. Ὅρος ἢ ὑπὸ τῶν Σταυροφόρων κατάληψις τούτου, καθὼς καὶ τὰς ἐν συνεχείᾳ κατὰ τὸν 14ον αἰῶνα προσπαθείας διὰ τὴν ἀνασυγκρότησιν τούτου. Κατὰ τὴν ἐποχὴν ταύτην τῶν Παλαιολόγων ὁ κ. Μαμαλάκης βλέπει ἐν Ἁγ. Ὅρει ἀναπτυσσομένους ἔθνικοὺς ἀνταγωνισμοὺς, ἔχοντας τὴν ἀρχὴν των, ἀφ' ἐνὸς μὲν εἰς τὸν πολυεθνικὸν χαρακτήρα τοῦ πλήθους τῶν μοναστῶν (Ἕλληνες, Σέρβοι, Ἴβηρες, Βούλγαροι, Ρῶσοι, Ἀμαλφίνοι κ.λ.), ἀφ' ἑτέρου δὲ εἰς τὴν προσωρινὴν κατάληψιν τῆς χερσονήσου ὑπὸ τῶν Σέρβων. Ἐνδιαφέρουσαι εἶναι αἱ ἀπόψεις τοῦ κ. Μαμαλάκη ἐπὶ τοῦ θέματος τοῦ θρυλουμένου διωγμοῦ τῶν Ζωγραφεῖτων μοναχῶν ὑπὸ Μιχαὴλ τοῦ Παλαιολόγου. Ὁ κ. Μαμαλάκης μεταθέτει τὸ θέμα ἀπὸ τοῦ θρησκευτικοῦ πεδίου εἰς τὸ ἔθνικόν, δηλαδὴ δέχεται ὅτι πράγματι ἐφρονεῦθησαν Βούλγαροι μοναχοὶ ὑπὸ Βυζαντινῶν στρατιωτῶν ἕνεκα ἔθνικου μίσους καὶ ὄχι διὰ λόγους θρησκευτικούς (βλ. σ. 99-102). Ἐν προκειμένῳ θὰ ἠθέλαμεν νὰ ὑπενθυμίσωμεν ὅτι ὁ θρύλος οὗτος ἔχει σλαβικὴν προέλευσιν (βλ. Afonskij *paterik*, II, ἐκδ. 7η, Μόσχα 1897, σ. 233), ὡς ἐπίσης ρωσικὴν προέλευσιν ἔχουν καὶ τὰ πλαστὰ γράμματα τῶν ἁγιορειτῶν μοναχῶν πρὸς τὸν μέγαν ἡγεμόνα τῆς Μόσχας Βασίλειον ἐναντίον τῆς ἐνώσεως τῆς Φλωρεντίας, τὰ ὁποῖα ἐντελῶς ἀγνοεῖ ὁ κ. Μαμαλάκης (βλ. A. Z i e g l e r, *Die Union des Konzils von Florenz in der russischen Kirche*, Würzburg 1938, σ. 107-108). Πάντως ἡ προτεινομένη ὑπὸ τοῦ συγγραφέως λύσις περὶ τοῦ διωγμοῦ τῶν Ζωγράφεϊτων καὶ λογικοφανῆς εἶναι καὶ νέον φῶς ρίπτει εἰς τὸ πρόβλημα. Τὸ τρίτον μέρος τοῦ πρώτου βιβλίου εἶναι ἀφιερωμένον εἰς τὴν πνευματικὴν κίνησιν καὶ ἀκτινοβολίαν τοῦ Ἁγίου Ὁρους «ἐπὶ τῶν Βυζαντινῶν». Δὲν καταλαβαίνομεν τί θέσιν δύναται νὰ ἔχη ἐδῶ τὸ Α' κεφάλαιον ὑπὸ τίτλον «Ἡ διαμόρφωσις τοῦ ἁγιορειτικοῦ ἀσκητισμοῦ καὶ ἡ ἐπέκτασις αὐτοῦ πρὸς τὰ ἔξω» (σ. 149-160), τὸ ὁποῖον ἀναφέρεται ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ εἰς τὴν πρὸ τοῦ 1204 περίοδον, μέγα δὲ μέρος τούτου θὰ εἶχε θέσιν εἰς τὴν εἰσαγωγὴν τοῦ βιβλίου, ὅπου γίνεται γενικῶς λόγος περὶ τῶν ἀρχῶν τοῦ χριστιανικοῦ ἀσκητισμοῦ. Τὰ δύο ὑπόλοιπα κεφάλαια τοῦ τρίτου αὐτοῦ μέρους ἀναφέρονται εἰς τὴν ἡσυχαστικὴν κίνησιν καὶ τὴν ἀκτινοβολίαν τοῦ ἁγιορειτικοῦ μοναχισμοῦ εἰς τοὺς ὀρθοδόξους λαοὺς. Ἐδῶ πραγματικῶς λυπεῖται κανεὶς βλέπων τὴν ἄγνοιαν τῶν σλαβικῶν πηγῶν, τῶν ὁποίων ἐκ πρώτης χειρὸς χρῆσις θὰ ἔδιδεν εἰς τὸν κ. Μαμαλάκην τὴν δυνατότητα συγγραφῆς ἐνὸς ἐκ τῶν ὀραιότερων κεφαλαίων τῆς ἁγιορειτικῆς πνευματικῆς ἱστορίας. Ἀλλὰ καὶ τῶν ἑλληνικῶν πηγῶν δὲν ἐγένετο ἐνταῦθα ἡ δεῦσα χρῆσις. Οἱ Βίοι τῶν Γρηγορίου Παλαμᾶ, Γρηγορίου τοῦ Σιναΐτου, Μαξίμου Κουσσοκαλύβη, Σάββα Βατοπαιδίνου, Νίφωνος, Γερμανοῦ Μαρούλη, Ρωμύλου, Διονυσίου, τοῦ ἰδρυτοῦ τῆς φερωνύμου μονῆς, κ.ἄ. ἀποτελοῦν λαμπρὰς ἱστορικὰς πηγὰς, ὄχι μόνον διὰ τὴν ἱστορίαν τοῦ σκητιωτικοῦ καὶ ἀσκητικοῦ βίου κατὰ τὸν 14ον αἰῶνα, ἀλλὰ καὶ διὰ τὴν ἱστορίαν τοῦ ἡσυχαστικοῦ κινήματος, τῶν πτυχῶν καὶ ἀποχρώσεων αὐτοῦ, καθὼς καὶ τῶν κέντρων ἐντὸς τῶν ὁποίων ἐκαλλιεργήθη οὗτος. Τὸ μεγα-

λειῶδες ἡσυχαστικὸν κίνημα, τὸ ὁποῖον ἐδημιούργησεν ἐποχὴν εἰς τὴν ἱστορίαν τοῦ Ἁθω, ἀλλὰ καὶ τοῦ Βυζαντίου, τῆς Βουλγαρίας, τῆς Σερβίας καὶ τῆς Ρωσίας γενικώτερον, ἐξετάζει ὁ κ. Μαμαλάκης (σ. 163-177) μὲ κέντρον ἀποκλειστικῶς τὸν Γρηγόριον Παλαμᾶν καὶ τὴν μετὰ τοῦ Βαρλαάμ καὶ Ἀκινδύνου δογματικὴν ἀντιδικίαν αὐτοῦ, ἐνῶ ὁ Ἅσυχασμὸς ἀπετέλει κίνημα πνευματικόν, τὸ ὁποῖον καθώριζεν ἀρχὰς ἐσωτερικῆς πνευματικῆς ζωῆς τῶν ἀγιορειτῶν. Ἐκ τῶν παραπομπῶν τοῦ κ. Μαμαλάκη εἰς τὸ κεφάλαιον τοῦτο ἀποσιάζουν πολλὰ ἀξιόλογα ἔργα, ὅπως τὸ τοῦ J. M e y e n d o r f f, *Introduction à l'étude de Grégoire Palamas*, Paris 1959. Χρήσιμον θὰ ἦτο διὰ τὸν κ. Μαμαλάκην ἐνταῦθα καὶ τὸ ἄρθρον τοῦ Εὐλ. Κουρίλα, Τὸ κέντρον τῶν ἀρχαίων ἡσυχαστῶν, ἡ Σκῆτη τοῦ Μαγουλά ἐν Ἁθῶ καὶ ὁ πατριάρχης Κάλλιστος ὁ Α΄, ἐν «Ἁγιορειτικῇ Βιβλιοθήκῃ», ΙΗ' (1953), 127-134, 199-207 καὶ 275-282. Τὸ τέταρτον μέρος τοῦ πρώτου βιβλίου ἀναφέρεται εἰς τὰς καλὰς τέχνας ἐν Ἁγίῳ Ὄρει «ἐπὶ Βυζαντινῶν» (σ. 189-222). Διερωτώμεθα τί ἀξίαν δύναται νὰ ἔχη ἐπιστημονικῶς τὸ κεφάλαιον τοῦτο, γραφέν ὑπὸ μὴ ἐιδικοῦ καὶ βασισθὲν σχεδὸν ἀποκλειστικῶς εἰς δύο ἢ τρία ἔργα τῶν Brockhaus, Dölger καὶ Ξυγγοπούλου. Ἰσως τὴν τέχνην θὰ ἔπρεπε νὰ τὴν ἀφήσῃ ἔξω τοῦ ἰδικοῦ του πεδίου ὁ κ. Μαμαλάκης.

Τὸ δεῦτερον βιβλίον τοῦ ἔργου, ὡς ἤδη ἐλέχθη, ἀναφέρεται εἰς τὴν ἱστορίαν τοῦ Ἁγ. Ὅρους ὑπὸ τοὺς Τούρκους. Τοῦτο περιλαμβάνει τέσσαρα βιβλία. Εἰς τὸ πρῶτον περιγράφονται τὰ ἐν Ἁγίῳ Ὄρει διαδραματισθέντα κατὰ τὸν 15ον καὶ 16ον αἰῶνα (σ. 225-251), ἐν συνεχείᾳ δέ, εἰς τὸ δεύτερον, τὰ συμβάντα κατὰ τὸν 17ον καὶ 18ον αἰῶνα (σ. 252-320). Ὁμολογοῦμεν ὅτι δὲν κατανοοῦμεν διατί γίνεται τοιαύτη κατὰ αἰῶνα καὶ βασιλεύσαντας σουλτάνους (Σουλεϊμάν Α΄, Σελίμ Β΄) ὑποδιαίσεις τοῦ βιβλίου. Τὸ τρίτον μέρος τοῦ βιβλίου αὐτοῦ (σ. 335-386) περιγράφει τὴν πνευματικὴν κίνησιν καθὼς καὶ τὴν ἀκτινοβολίαν τοῦ Ἁγ. Ὅρους εἰς τὰς σλαβικὰς χώρας καὶ τὴν Ρουμάνιαν ἀπὸ τοῦ 1430 μέχρι τοῦ 1821. Καὶ ἐνταῦθα ἡ διαίσεις τῶν κεφαλαίων εἶναι ὀλίγον ἀκατανόητος. Τὸ Β΄ κεφ. ἐπιγράφεται «Ἡ ἀκτινοβολία πρὸς Βορρᾶν κατὰ τοὺς πρώτους αἰῶνας τῆς Τουρκοκρατίας» καὶ τὸ Γ΄ κεφ. «Ἡ περαιτέρω πνευματικὴ κίνησις ἐν Ἁγίῳ Ὄρει καὶ ἀκτινοβολία πρὸς τὸν Βορρᾶν κατὰ τὸν 17ον αἰῶνα». Ποῖον εἶναι λοιπὸν τὸ στοιχεῖον, τὸ ὁποῖον καθορίζει τὰ ὄρια τῶν δύο αὐτῶν περιόδων; Διατί ἔπρεπε νὰ γίνῃ κατ' αὐτὸν τὸν τρόπον ἡ διαίσεις, ἐφ' ὅσον τὰ ἐκτιθέμενα εἰς τὸ Γ΄ κεφάλαιον ἀποτελοῦν ὀργανικὴν συνέχειαν τῶν ἐκτιθεμένων εἰς τὸ Β΄ κεφάλαιον; Τὸ τέταρτον μέρος τοῦ βιβλίου τούτου (σ. 387-416) ἀφιερῶται εἰς τὰς καλὰς τέχνας ἐν Ἁγίῳ Ὄρει ἀπὸ τοῦ 1430 μέχρι τοῦ 1821.

Τὸ τρίτον καὶ τελευταῖον βιβλίον τοῦ ἔργου ἐπιγράφεται «Τὸ Ἅγιον Ὅρος ἀγωνιζόμενον καὶ ἐλεύθερον». Εἰς τὸ πρῶτον βιβλίον (σ. 419-448) ὁ συγγραφεὺς ἐκθέτει τὰ τῆς συμμετοχῆς τῶν ἀγιορειτικῶν μονῶν καὶ τῶν ἀγιορειτῶν εἰς τὴν ἐλληνικὴν ἐπαναστατικὴν κίνησιν πρὸς ἀποτίναξιν τοῦ τουρκικοῦ ζυγοῦ. Ἐνταῦθα θὰ ἦτο χρήσιμον νὰ γίνῃ λεπτομερέστερον λόγος περὶ συμμετοχῆς τοῦ ἐν Ἁθῶ τότε εὕρισκομένου ἐκπτώτου πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως Σεραφεῖμ Β΄ εἰς τὰ Ὁρλωφικά. Τὸ γεγονός ὅτι ρωσικὴ φρεγάτα παρέλαβε τοῦτον ἐξ Ἁγ. Ὅρους μαρτυρεῖ τὴν ἀνάμειξιν τούτου εἰς τὸ κίνημα (βλ. *Letopis ruskago Sv. Andreevskago Skita na Afone* (1841-1863), I, S.-Peterburg 1911, 54-62). Τὰ κεφάλαια Β΄ καὶ Γ΄, τὰ ὁποῖα ἀναφέρονται εἰς τοὺς ἀγῶνας τοῦ Ἁγ. Ὅρους ἀπὸ τοῦ 1821 μέχρι τοῦ 1854, εἶναι ἰδιαζόντως ἐνδιαφέροντα, δοθέντος ὅτι ἐμπίπτουν εἰς τὰ κατ' ἐξοχὴν γνωστὰ εἰς τὸν κ. Μαμαλάκην θέματα, ὅστις εἶχεν ἀσχοληθῆ μὲ τὴν Ἐπανάστασιν εἰς τὴν Χαλκιδικὴν καὶ τὸ Ἅγιον Ὅρος. Τὸ δεύτερον μέρος (σ. 449-482) περιλαμβάνει τὰ τῆς κατακτητικῆς ἐξαπλώσεως τῶν Ρώσων μοναχῶν ἐπὶ τοῦ Ἁγ. Ὅρους κατὰ τὸν 19ον αἰῶνα, καθὼς καὶ τὰ ἐκ τῆς ἐπαυξήσεως τῶν Ρουμάνων, Σέρβων, Βουλγάρων καὶ Γεωργιανῶν μοναχῶν ἀνακύψαντα προβλήματα. Εἰς τὴν ἀντιμετώπισιν ἄλλων σοβαρῶν ζητημάτων, ὡς τὸ θέμα τῶν ἀρμοδιοτήτων τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου, τὸ θέμα τῶν σχέσεων μονῶν καὶ ἐξαρτημάτων αὐτῶν κ.λ. ἀφιερῶται τὸ τρίτον μέρος τοῦ βιβλίου τούτου (σ. 483-524). Ἡ σχέσις



τοῦ Ἁγίου Ὁρους πρὸς τὸ Ἑλληνικὸν Κράτος μετὰ τὴν ἀπελευθέρωσιν, τὸ νομικὸν καθεστῶς αὐτοῦ, τὰ οἰκονομικὰ τούτου, καθὼς καὶ ἡ ὀργάνωσις τῆς ζωῆς τῆς μοναστικῆς χερσονήσου ἀπὸ τοῦ 1912 καὶ ἐντεῦθεν, εἶναι θέματα τὰ ὁποῖα ἐξετάζονται εἰς τὸ τέταρτον μέρος (σ. 525-550). Τὸ πέμπτον καὶ τελευταῖον μέρος ἀναφέρεται εἰς τὴν πνευματικὴν καὶ καλλιτεχνικὴν κίνησιν τοῦ Ἁγ. Ὁρους κατὰ τὴν ἐν λόγῳ περίοδον (σ. 551-583). Μετὰ μίαν γενικὴν ἀνασκόπησιν τῶν λεχθέντων καὶ τὰ συμπεράσματα (σ. 584-591), ὁ συγγραφεὺς δημοσιεύει ἀριθμὸν κειμένων (σ. 593-632) ἀναφερομένων εἰς τὴν διοίκησιν καὶ τὰ προνόμια τοῦ Ἁγ. Ὁρους ἀπὸ τοῦ 10ου αἰῶνος μέχρι τοῦ ἔτους 1783. Ἀκολουθεῖ ἡ δημοσίευσις 24 πινάκων μοναστηρίων καὶ ἔργων τέχνης καὶ ἔπεται ἀναλυτικὸν εὑρετήριο. Εἰς τὸ τέλος (σ. 677-679) ὁ συγγραφεὺς παραθέτει χρήσιμον ἐρμηνευτικὸν λεξιλόγιον τουρκικῶν κυρίως λέξεων. Ὁ πίναξ παροραμάτων (σ. 681-684) περιλαμβάνει μόνον τὰ σπουδαιότερα ἐξ αὐτῶν, τὰ ὁποῖα ἐν τούτοις ἀνέρχονται εἰς τὸν ἀριθμὸν τῶν 118 !

Ἡ συγγραφὴ τῆς ἱστορίας καὶ τῶν ἐκφάνσεων τῆς πνευματικῆς ζωῆς τοῦ Ἁγίου Ὁρους διὰ μέσου τῶν αἰώνων ἐν τῷ συνόλῳ αὐτῶν δυσκόλως δύναται νὰ εἶναι τὸ ἔργον ἑνὸς μόνου ἀνθρώπου. Σπανιώτατα ἐπιστήμων δύναται νὰ ἔχη εἰδίκευσιν, συγχρόνως δὲ καὶ ἔγκυρον γνώμην, ἐπὶ θεμάτων μοναχισμοῦ καὶ ἀσκητισμοῦ, πνευματικῆς ἱστορίας, πολιτικῆς ἱστορίας, οἰκονομικῆς ἱστορίας, ἱστορίας θεσμῶν, διπλωματικῆς ἱστορίας, ἀρχιτεκτονικῆς, ζωγραφικῆς, μικροτεχνίας κ.λ. κ.λ. Πάντα ταῦτα ἐνυπάρχουν συγχρόνως εἰς τὴν ἱστορίαν τοῦ Ἁγ. Ὁρους. Ἐπίσης ἂν θελήσῃ νὰ ἐργασθῇ κανεὶς βασιζόμενος κυρίως εἰς τὰς πηγὰς καὶ νὰ ἀποφύγῃ νὰ λάβῃ ταύτας ἐκ δευτέρας χειρὸς, ὡσαύτως δὲ νὰ μελετήσῃ ἔστω καὶ τὰ σπουδαιότερα βοηθήματα ἐκ τῶν παρατιθεμένων εἰς τὴν βιβλιογραφίαν τοῦ Doens πρέπει ἀπαραιτήτως νὰ γνωρίζῃ τὰς ἀρχαίας καὶ τὰς νέας σλαβικὰς γλώσσας. Εἰς περιπτώσιν ὁμως κατὰ τὴν ὁποίαν θὰ ἠθέλαμεν νὰ παραβλέψωμεν ὅλας αὐτὰς τὰς πραγματικῶς ἀνυπερβλήτους δυσκολίας, συγχρόνως δὲ νὰ λάβωμεν ὑπ' ὄψιν καὶ τὴν ἑλλειψιν ἐκ τῆς ἑλληνικῆς βιβλιογραφίας ἑνὸς γενικοῦ μὲν, ἀλλ' ἐπαρκῶς πῶς τεκμηριωμένου ἐκ τῶν ἐνόντων ἔργου περὶ Ἁγίου Ὁρους, τότε πρέπει ὄχι ἀπλῶς νὰ ὑποδεχθῶμεν μετὰ κατανοήσεως, ἀλλὰ καὶ νὰ χαιρετήσωμεν προφρόνως τὸ πόνημα τοῦ κ. Μαμαλάκη. Οὗτος ἐμόχησε σκληρῶς διὰ νὰ φέρῃ εἰς πέρας τὸ ὀγκῶδες αὐτὸ ἔργον, ἐπέτυχε δὲ πλήρως νὰ δώσῃ μίαν γενικὴν εἰκόνα τῆς ἱστορικῆς πορείας τοῦ Ἁγ. Ὁρους. Διὰ τοῦ ἔργου τοῦ κ. Μαμαλάκη συμπληροῦται ὁπωσδήποτε ἕν κενόν, τίθενται δὲ ὀριστικῶς εἰς τὸ περιθώριον δι' αὐτοῦ τὰ ἔργα τῶν Σμυρνάκη, Βλάχου καὶ Σωτηρίου. Ἀξίζουσιν συγγραφήρια εἰς τὸν συγγραφέα διότι εἶχε τὸ θάρρος νὰ ἀναλάβῃ τὴν συγγραφὴν τοῦ ἔργου τούτου, τὸ ὁποῖον, ἂν μὴ τι ἄλλο, τουλάχιστον δίδει εἰς τὸν μέσον καὶ μὴ εἰδικὸν Ἑλληνα ἀναγνώστην μίαν ἱστορικὴν εἰκόνα τῆς ἱερᾶς χερσονήσου ἐν πάσῃ λεπτομερείᾳ.

ΑΝΤΩΝΙΟΣ - ΑΙΜΙΛΙΟΣ ΤΑΝΙΑΟΣ

Ἰωάννου Πετρώφ, τοῦ ἐκ Μόσχας φιλέλληνος, Περίδοξος κλεφτουριά τῆς Μακεδονίας. Βιογραφία 28 κλεφταρματολῶν τῆς. Εἰσαγωγή, μετὰ καταλόγου τῶν ἀνεκδότων ἔργων τοῦ Πετρώφ, προσθήκαι καὶ ἐπιμέλεια Γεωργίου Χιονίδου, Θεσσαλονίκη (ἐκδόσεις Π. Πουρναῖ) 1972, 8ο, σσ. 220, εἰκ. 20.

Πρόκειται γιὰ μιὰ ἔκδοση κομψῆ καὶ ἀρκετὰ προσεγμένη τυπογραφικὰ, γι' αὐτὸ καὶ δίκαιος ἔπαινος πρέπει νὰ δοθῇ καὶ στὸν ἐπιμελητὴ τοῦ βιβλίου καὶ στὸν ἐκδότη. Ὁ κ. Χιονίδης ἔχει ἀφοσιωθῆ μὲ πάθος στὴν ἱστορικὴ ἔρευνα τόσο τῆς ἰδιαίτερης πατρίδας του τῆς Βέροιας ὅσο καὶ γενικὰ τῆς Μακεδονίας, ὥστε δὲν μᾶς ἐκπλήσσει καὶ ἡ νέα του αὐτῆ ἐπιστημονικὴ συμβολή. Τὸ περιεχόμενό τῆς εἶναι, ἂν ἐξαιρέσουμε βέβαια τὴν ἀναγκαία

είσαγωγή (σ. 31), ἀποκλειστικά έκδοση ἀνέκδοτου ὡς τώρα χειρογράφου τοῦ μοσχοβίτη φιλέλληνα Ἰωάννου Πετρώφ (1849-1922), ὁ ὁποῖος εἶχεν ἐγκατασταθῆ στήν Ἑλλάδα ἀπό τὰ 1882 καί εἶχεν ἐπιδοθῆ σέ πλούσια συγγραφική δράση γύρω ἀπό ἑλληνικά θέματα καί ἰδιαίτερα γύρω ἀπό τοὺς ἀγῶνες τῶν Ἑλλήνων ἐπὶ τουρκοκρατίας καί κατὰ τὴν ἐπανάσταση τοῦ '21.

Γιὰ διάφορους λόγους ὁ Πετρώφ δὲν μπόρεσε ὅσο ζοῦσε νὰ ἐκδώσῃ ὅλα αὐτὰ ποὺ ἔγραψε. Ἐφησε λοιπὸν ἀνέκδοτο ἔργο ποὺ συμποσοῦται σὲ τρία δέματα χειρογράφων τετραδίων καί ποὺ ἐναπόκεινται σήμερα στήν Βιβλιοθήκη τῆς Βουλῆς μὲ τίς ἐνδείξεις 294, 294α καί 294β. Ὁ ἐπιμελητὴς τοῦ βιλίου ἀφιερώνει ἀρκετὲς σελίδες ἀπὸ τὴν εἰσαγωγή του (σ. 10-25), γιὰ νὰ μᾶς περιγράψῃ, χωρὶς ἐπιστημονικὲς ἀξιώσεις, ὅπως ὁ ἴδιος ἀναφέρει (σ. 10), καί τὰ τρία αὐτὰ δέματα. Ἡ περιγραφή εἶναι ἐνδιαφέρουσα καί πολὺ χρήσιμη γιὰ τὸν μελλοντικὸν ἐρευνητὴν, ὁ ὁποῖος ἔχει τώρα τὴ σχετικὴ τουλάχιστο δυνατότητα νὰ διαπιστώσῃ ὅτι πολὺ μεγάλο μέρος ἀπὸ τὰ κατάλοιπα τοῦ Πετρώφ ἀποτελεῖται ἀπὸ ἀποκόμματα δημοσιευμάτων ἐφημερίδων, ἐνῶ τὸ κατ' ἐξοχὴν πρωτότυπο ὕλικό μού φαίνεται κάπως περιορισμένο. Φυσικὰ ὁ Πετρώφ δὲν μπόρεσε ἢ δὲν ἐπιδίωξε νὰ κάμῃ ἰστορικὴ συνθετικὴ ἐργασία, ὅπως παρατηρεῖ καί ὁ κ. Χιονίδης (σ. 8), γι' αὐτὸ καί θὰ πρέπη, νομίζω, νὰ δοθῇ περισσότερη σημασία στὸ φωτογραφικὸ, χαρτογραφικὸ καί τοπογραφικὸ ὕλικό, ποὺ συγκέντρωσε στὰ χρόνια του ὁ ρῶσος φιλέλληνας καί τὸ ὁποῖο πιθανῶς σὲ μᾶς νὰ εἶναι ἄγνωστο ἀπὸ ἄλλες πηγές. Καί σ' αὐτὸν τὸν τομέα ὅμως εἶναι ἀπαραίτητο νὰ ἐρευνηθῇ ἂν ὁ Πετρώφ ἐπισκέφθηκε ὁ ἴδιος τοὺς τόπους ποὺ περιγράφει (π.χ. τὴ Μακεδονία) ἢ μήπως γιὰ τοὺς χάρτες, τὰ τοπωνύμια κ.λ. ἀντλεῖ ἀπὸ ἄλλοῦ. Εἶναι ἀνάγκη δηλ. νὰ σταθμίσουμε τὸν βαθμὸ τῆς πρωτοτυπίας αὐτῶν τῶν καταλοίπων πρὶν προχωρήσουμε σὲ ἐκδόσῃ τους. Ἐπίσης πρωτότυπα στοιχεῖα ἐλπίζω ὅτι θὰ περιέχουν, σύμφωνα πάντα μὲ τίς ἐνδείξεις ἀπὸ τὴν περιγραφή τοῦ κ. Χιονίδη, τὰ μέρη ἀπὸ τὰ χειρόγραφα ποὺ ἀναφέρονται στήν δραστηριότητα τοῦ τύπου καί τῶν σωματείων τῆς Μακεδονίας, στήν κατανομή τῶν πληθυσμῶν τῆς τουρκοκρατούμενης Μακεδονίας κ.ά., μὲ τὴν ἀπαραίτητη προϋπόθεση ὅτι πρόκειται γιὰ σύγχρονες μὲ τὸν Πετρώφ καταστάσεις. Ἄν ἀναφέρεται στὸ παρελθόν, καί πάλι τίθεται τὸ πρόβλημα τῶν πηγῶν ποὺ χρησιμοποίησε ὁ συγγρ.

Ἄλλὰ μὲ τὴν έκδοση, ποὺ ἐπιχειρεῖ ὁ κ. Χιονίδης, ἐνὸς τμήματος (τοῦ χειρογράφου 294α) ἀπὸ τὰ κατάλοιπα τοῦ Πετρώφ, ἔχουμε τὴν ἀνεση νὰ ἀντιληφθοῦμε, ὡς ἓνα σημεῖο βέβαια, τὴν προσφορὰ στήν ἰστορικὴ γνώση τῶν καταλοίπων αὐτῶν. Τὸ θέμα τοῦ ἐκδιδόμενου τμήματος, ἢ ζωῆ δηλ. καί ἢ δράση τῶν κλεφταρματολῶν τῆς Μακεδονίας, εἶναι ἀπὸ τὰ πῶς βασικά καί γιὰ τὴν ἐπιστήμη καί γιὰ τὴν ἐθνικὴ αὐτογνωσία. Στὸν Πετρώφ ἀνήκει ἢ λαμπρὴ ἰδέα νὰ συνθέσῃ τίς βιογραφίες τῶν ἀγωνιστῶν αὐτῶν. Ἀνέλαβε δηλ. ἓνα ἔργο ποὺ καί στὰ χρόνια μας ἀκόμη εἶναι ἐπιτακτικὸ νὰ γίνῃ, ἰδίως μετὰ τίς ἐρευνητικὲς ἐργασίες τοῦ κ. Ἰωάννου Βασδραβέλλη. Οἱ βιογραφούμενοι ἀπὸ τὸν Πετρώφ κλεφταρματολοὶ ἀνέρονται σὲ 28, καί εἶναι οἱ ἑξῆς: Μαλάμος (σ. 45-47), Τσόλκας (σ. 47-49), Τόσκας (σ. 49-53), Λιάκος (σ. 53-56), Λιόλιος Ξηρολειβαδίτης (σ. 57-60), Λαζαῖοι (σ. 60-70), Ρομφῆς (σ. 70-73), Καζαβέρνης (σ. 73-74), Λάμπας (σ. 74-76), Σύρος (σ. 76-78), Πλιάσκας (σ. 78-79), Τσαχειλαί (σ. 79-80), Ἀλεξανδρῆς (σ. 80-82), Καρατασαῖοι (σ. 82-97), Διαμαντῆς (σ. 98-99), Μπιζιώτης (σ. 99), Παπα-Εὐθύμιος Βλαχάβας (σ. 100-124), Ἰωάννης Σταθᾶς (σ. 124-129), Ζιδραῖοι (σ. 130-134), Κουτσοχρήστος (σ. 134-135), Ζιάκας (σ. 135-136), Σαλαπίται (σ. 136), Ψαροδημαῖοι (σ. 137), Θεόδωρος Κολοκοτρώνης (σ. 137-140), Νικοτσάρας (σ. 140-175), Καπλάναι (σ. 175-179), Γεώργιος Ὀλύμπιος (σ. 179-190), Ἰωάννης Φαρμάκης (σ. 191-197).

Τὸ γεγονὸς, ὅτι ὁ Πετρώφ ζῆ ἀρκετὰ χρόνια μετὰ τὴν ἐποχὴ (β' μισὸ 18ου αἰ. - πρῶτα εἴκοσι χρόνια 19ου αἰ.) ποὺ δροῦν οἱ βιογραφούμενοι θέτει ἀμέσως τὸ ζήτημα τῶν πηγῶν, ἀπὸ τίς ὁποῖες πῆρε τίς πληροφορίες του, καθὼς καί τὴν ἀξία τους. Ὁ ἐπιμελητὴς τῆς ἐκ-

δόσεως αντιμετώπιζει τὸ πρόβλημα καὶ ἀναφέρει σωστά ὅτι ὁ Πετρώφ βασίστηκε στὰ σχετικὰ δημοτικὰ τραγούδια, τῶν ὁποίων ὅμως κάνει συχνὰ κατάχρηση (σ. 25), ἐνῶ λεπτομερέστερα ἄς μοῦ ἐπιτραπῆ νὰ σημειώσω ὅτι, ὅπως προκύπτει ἀπὸ τὴ μελέτη καθεμίᾳς βιογραφίας καὶ ὅπως ὁ ἴδιος ὁ συγγρ. σημειώνει, χρησιμοποιήθηκαν ὁ Κ. Σάθας (Τουρκοκρατούμενη Ἑλλάς, Ἰθάκη 1869) στή σ. 112, 122, [141] (:διαπίστωση τοῦ ἐπιμελητῆ), ἡ ἐφημερίδα «Ἑλληνικά Χρονικά» τῆς 16 Νοεμβρίου 1860, ἀριθμ. 19-20, στή σ. 59 (χωρὶς ἄλλες βιογραφικὲς ἐνδείξεις), ὁ Θεόδωρος Κολοκοτρώνης (Διήγησις τῶν συμβάντων τῆς ἑλληνικῆς φυλῆς κ.λ., Ἰθάκη 1846) στή σ. 82, 129, 138, τὸ περιοδικὸ «Ἑβδομάς» ἔτους 1891, ἀριθ. 25 καὶ 27 (χωρὶς ἀκριβεῖς ἐνδείξεις γιὰ τὸν τίτλο ἢ τὸν συγγραφέα) στή σ. 112, ὁ Κοραῆς (χωρὶς ἀκριβῆ ἀναφορά τοῦ ἔργου του) στή σ. 128, 147-148, Ἄνωνυμος (Σπάνια εὐποιίας ἔργα τοῦ Ζῶη Κωνσταντίνου Καπλάνη κ.λ.) στή σ. 177 (βλ. πλήρεις ἐνδείξεις στή σ. 203), ὁ Νικ. Φιλίπιδης (Ἡ ἐπανάστασις καὶ καταστροφή τῆς Ναούσης, Ἰθάκη 1881) στή σ. 191 σημ. με ἀστερίσκο, ὁ Σπυρίδων Τρικούπης (Ἱστορία τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπανάστασεως, τ. 1, ἔκδ. Λονδίνου; [1860] ἢ Ἰθηνῶν; [1879]), στή σ. 192 καὶ 195, σημ. με ἀστερίσκο, οἱ Laurenc̄on (Nouvelles observations sur la Valachie, Paris 1822), T. Gordon (History of the Greek Revolution, τ. 1, Λονδίνο 1832), Max. Raybaud (Mémoires κ.λ., τ. 1, Paris 1824), Στέφ. Ξένος (Ἡ ἡρωὶς τῆς Ἑλλ. Ἐπανάστασεως, τ. 1, Λονδίνο (;) 1861) στή σ. 195 σημ. με ἀστερίσκο, ὁ Ἐμμανουὴλ Βυβιλάκης (χωρὶς βιβλιογραφικὴ ἐνδειξη)<sup>1</sup> στή σ. 197, ὁ Ἀχιλλεὺς Παράσχος (ἀπὸ τὰ ποιήματά του, χωρὶς ὅμως βιβλιογραφικὴ ἐνδειξη [α' ἔκδ. 1881]).

Αὐτὲς ἦταν οἱ ἐκδεδομένες πηγές καὶ τὰ βοηθήματα ποὺ ὁ ἴδιος ὁ Πετρώφ ὁμολογεῖ ὅτι ἔχει ὑπ' ὄψη του. Φυσικὰ εἶναι εὐνόητο ὅτι χρησιμοποίησε τίς συλλογὲς τῶν δημοτικῶν τραγουδιῶν (ποὺ κυκλοφοροῦν στὰ χρόνια του) τοῦ Claude Fauriel, τοῦ Π. Ἀραβαντινοῦ ἢ τοῦ A. Passow. Ἀλλὰ τί τὸ νέο καὶ πρωτότυπο προσφέρει; Ὁ ἐπιμελητῆς τῆς ἐκδόσεως ἐπισημαίνει (σ. 26) ἀνέκδοτα σημειώματα γιὰ τὴ ζωὴ τοῦ Λιόλιου Ξηρολειβαδίτη (σ. 57) ἢ «σπουδαῖα χειρόγραφα» τοῦ Νικολάου Ἰγγλέση (σ. 53), τὰ ὁποῖα ὅμως, ὅπως καὶ ὁ κ. Χιονίδης πολὺ ὀρθῶ παρατηρεῖ, εἶναι ἐκδεδομένα ἀπὸ τὰ 1884. Πρωτότυπη ἀξία φαίνεται νὰ ἔχουν μᾶλλον τὰ στοιχεῖα τὰ σχετικὰ μετὰ τὸν νεώτερο γιὸ τοῦ Λάζου, τὸν Λιόλιο Λάζο (σ. 62, 69-70), γιὰ τὸν ὁποῖον ὁ Πετρώφ πῆρε πληροφορίες ἀπὸ ἐπιζῶντα ἀπόγονο τοῦ κλεφταρματολοῦ. Τὰ ἐνδιαφέροντα ἐξ ἄλλου καὶ ἐκτενῆ βιογραφικὰ γιὰ τοὺς Καρατασαίους καὶ τὸν Εὐθύμιο Βλαχάβα δὲν προσφέρουν μαρτυρίες ποὺ νὰ δείχνουν ὅτι χρησιμοποιήθηκαν ἀνεκδοτὲς πηγές. Ἴσως οἱ δύο αὐτὲς βιογραφίες νὰ εἶναι οἱ πιὸ καλογραμμένες, ἀλλὰ μοῦ ἀφήνουν σοβαρὰ ἐρωτηματικὰ ὡς πρὸς τίς καθαρὰ πρωτότυπες πληροφορίες τους.

Γιὰ τὴν ἀξιολογὴ δὲ εἶδηση τοῦ Πετρώφ ὅτι ἀπὸ μερικὰ χειρόγραφα «τῆς βιβλιοθήκης τοῦ Μάρκου ἐν Βενετίᾳ» (δηλ. τῆς Μαρκιανῆς Βιβλιοθήκης) ἀποδεικνύεται ὅτι ἡ οἰκογένεια τῶν Λαζαίων ἦταν γνωστὴ «ἀπὸ τῆς ἐποχῆς τῆς ἐνετικῆς δημοκρατίας» (σ. 61), νομίζω ὅτι ἀπαιτεῖται εἰδικὴ ἔρευνα στὴ Βενετία. Ἴσως ὅμως ἡ διαπίστωση αὐτὴ νὰ μὴν προέρχεται ἀπὸ προσωπικὸ τοῦ συγγρ. ἔλεγχο στὴ βενετικὴ βιβλιοθήκη, ἀλλὰ νὰ ὀφείλεται σὲ κάποιο σχετικὸ βοήθημα. Ἡ παράλειψη ἐπεξηγηματικῆς σημειώσεως τοῦ ἴδιου τοῦ Πετρώφ ἢ καὶ τοῦ ἴδιου τοῦ ἐπιμελητῆ τῆς ἐκδόσεως δημιουργεῖ ἀσάφεια καὶ ἀπορία.

Γενικὰ, ἀπὸ στατιστικὴ ποὺ εὐκόλα μπορεῖ κανεὶς νὰ κάμῃ, γιὰ νὰ προσδιορίσῃ τὸ νέο ποὺ μᾶς δίδει ὁ Πετρώφ γιὰ κάθε βιογραφούμενο κλεφταρματολό, προκύπτουν τὰ ἀκόλουθα. Πρῶτα πρῶτα, χάρις στὴν παρατιθέμενη παλαιὰ καὶ σύγχρονη βιβλιογραφία ἀπὸ

1. Ἴσως ἐννοεῖ τοῦ Ἐμμανουὴλ Βυβιλάκη, Συναπάντησις δύο Ἑλλήνων ἐν Μονάχῳ, ἐν Μονάχῳ 1835. Δὲν ἔχω στὴ διάθεσή μου τὸ βιβλίον γιὰ νὰ προβῶ στὴ σχετικὴ διαπίστωση.

τόν ἐπιμελητὴ πρὶν ἀπὸ κάθε μιᾶς βιογραφίας καὶ μὲ βάση τὴν διαπίστωση τοῦ ἴδιου τοῦ κ. Χιονίδη ὅτι «οὐδὲν διαφωτιστικὸν καὶ νέον προσθέτει ὁ Πετρώφ», προκύπτει ὅτι ὁ ῥώσος φιλέλληνας δὲν συμβάλλει σὲ τίποτε γιὰ νὰ γνωρίσουμε τὸν Μαλάμο (σ. 45), τὸν Τσόλκα (σ. 47), τὸν Λιάκο (σ. 54), τὸν Ρομφέη (σ. 71), τὸν Λάππα (σ. 75), τὸν Σύρο (σ. 77). Εἶναι ἐπίσης φανερό, ἄσχετα ἂν δὲν τὸ σημειώσῃ ὁ κ. Χιονίδης, ὅτι εἶναι πενιχρότατα τὰ στοιχεῖα ποὺ δίδονται γιὰ τὸν Καζαβέρνη (σ. 73-74), τὸν Πλιάσκα (σ. 78-79), τοὺς Τσαχειλεῖς (σ. 79-80), τὸν Διαμαντῆ (σ. 98-99), τὸν Μπιζιώτη (σ. 99), τοὺς Ζιδραῖους (σ. 130-134), τὸν Κουτσοχρήστο (σ. 134-135), τὸν Ζιάκα (σ. 135-136), τοὺς Σαλταπίτες (σ. 136), τοὺς Ψαροδημαῖους (σ. 137), τὸν Θεόδωρο Κολοκοτρώνη (σ. 137-140), τοῦ ὁποῦ ἄλλωστε ἡ βιογραφία εἶναι ἄσχετη μὲ τὸν σκοπὸ τῆς ἐργασίας, τὸν Νικοτσάρα (σ. 140-175), γιὰ τὸν ὁποῖον ἐπαναλαμβάνει τὰ σφάλματα τοῦ Σάθα (πρβλ. σ. 141), τοὺς Καπλάνες (σ. 175-179). Ἀπὸ τοὺς 28 δηλ. βιογραφουμένους, γιὰ τοὺς 19 ὁ Πετρώφ δὲν παρουσιάζει τίποτε ἢ σχεδὸν τίποτε ποὺ νὰ πλουτίζῃ τὴς ἱστορικές μας γνώσεις ἐπάνω στὰ ἐξεταζόμενα θέματα. Θὰ μπορούσα μὲ βεβαιότητα νὰ ὑποστηρίξω ὅτι ἡ βιβλιογραφία ποὺ ὁ κ. Χιονίδης παραθέτει γιὰ τὸν καθένα κλεφταρματολὸ εἶναι πολὺ πιὸ σπουδαία, ὡς πρὸς τὴς 19 τουλάχιστο περιπτώσεις, ἀπ' ὅτι τὸ ἴδιο τὸ κείμενο τοῦ Πετρώφ. Γιὰ τὴς ὑπόλοιπες ἐξ ἄλλου 9 βιογραφίες, ἂν ἐξαίρεσουμε τὰ πρωτότυπα στοιχεῖα ποὺ πιὸ πάνω ἀναφέραμε, ὀφείλουμε νὰ ἀναγνωρίσουμε ὅτι ἀποτελοῦν ἐνδιαφέρουσες συνθέσεις.

Γιὰ ὅλους αὐτοὺς τοὺς λόγους δὲν εἶναι δυνατὸ νὰ μὲ βρίσκῃ σύμφωνο ἢ ἄποψη τοῦ κ. Χιονίδη ὅτι «τὸ κείμενον τοῦ Πετρώφ ἔχει συχνά καὶ τὴν ἀξίαν πρωτοτύπου μελέτης καὶ πηγῆς» (σ. 27). Νομίζω ἄλλωστε ὅτι τὸ κείμενο αὐτὸ τοῦ Πετρώφ δὲν μπορεῖ νὰ χαρακτηρισθῇ ἱστορικὴ πηγή. Ὁ Πετρώφ ζῆ πολὺ μετὰ τοὺς βιογραφουμένους ἀγωνιστές, ἐνῶ τὰ πρωτότυπα στοιχεῖα ποὺ προσκομίζει εἶναι ἐλάχιστα ἢ ἀμφισβητήσιμα. Σέβομαι ἀναμφισβήτητα τὴν μεγάλη πνευματικὴ προσφορά τοῦ ῥώσου αὐτοῦ φιλέλληνα, ὁ ὁποῖος θυσίασε τὴς δυνάμεις του στὴ συγγραφή τόσο ἐνδιαφερόντων βιβλίων ποὺ προβάλλουν τὴν ἑλληνικὴ ἱστορία. Δὲν ἀμφιβάλλω ἀκόμη ὅτι ἂν ἐκτυπώνονταν ἡ «Περίδοξος Κλεφτουριά τῆς Μακεδονίας» τότε ποὺ εἶχε συντεθῆ<sup>1</sup>, θὰ συνέβαλλε οὐσιαστικά στὴν γνωριμιά τῶν κλεφταρματολῶν σὲ εὐρύτερους κύκλους. Σήμερα ὅμως ποὺ ἔχουμε στὴ διάθεσή μας τὰ «Ἐνθυμήματα Στρατιωτικὰ» τοῦ Κασομούλη, τὰ τουρκικὰ ἔγγραφα καὶ τὴς ἄλλες γνωστὲς μελέτες τοῦ Ι. Βασδραβέλλη, καθὼς καὶ ἄλλων, ἡ ἀξία τῶν κειμένων αὐτῶν τοῦ Πετρώφ βλέπω ὅτι περιορίζεται ἀποφασιστικά. Ἀλλὰ καὶ ἡ ἔκδοσή τους, ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά, πιστεύω ὅτι εἶναι εὐπρόσδεκτη, γιὰτὶ μᾶς δίδουν ἓνα πλάνο καὶ ἓνα σημαντικὸ κέντρισμα γιὰ μιὰ ἐμπειριστατωμένη σύνταξη ἐνὸς βιογραφικοῦ λεξικοῦ<sup>2</sup> τῶν κλεφταρματολῶν τῆς Βορείου Ἑλλάδος. Γιὰ τὸν σκοπὸ μάλιστα αὐτὸν οἱ βιβλιογραφικὲς ἐνδείξεις τοῦ κ. Χιονίδη θὰ ἀποτελέσουν τὴς πρῶτες καὶ θεμελιώδεις βάσεις.

ΖΑΧ. Ν. ΤΣΙΡΙΑΝΑΠΗΣ

1. Στὴν εἰσαγωγή τοῦ βιβλίου δὲν ἐξετάζεται ὁ χρόνος κατὰ τὸν ὁποῖο συντάχθηκε τὸ ἐκδιδόμενο κείμενο. Νομίζω ὡστόσο ὅτι ὁ συγγρ. τὸ συνέθεσε ἢ τὸ ἀποτελείωσε μετὰ τὸ 1891, μιὰ ποὺ χρησιμοποιοῖ τὸ περιοδικὸ «Ἐβδομάς» τοῦ ἔτους αὐτοῦ (βλ. πιὸ πάνω).

2. Ὁ Πετρώφ δὲν φαίνεται νὰ ἀκολουθῇ μιὰ αὐστηρὴ μέθοδο ὡς πρὸς τὴ διάταξη, ἀλφαβητικὴ-χρονολογικὴ-ἀξιολογικὴ (:), τῶν βιογραφουμένων προσώπων. Γιὰ ἀλφαβητικὴ σειρά δὲν μπορεῖ νὰ γίνῃ λόγος. Γιὰ χρονολογικὴ, παρατηροῦμε ὅτι συχνά συγχέει τὴ σειρά, ἂν καὶ μᾶλλον αὐτὴν προσπαθεῖ νὰ ἐφαρμόσῃ.

Ι. Κ. Β α σ δ ρ α β έ λ λ η, 'Ο φιλικός και αγωνιστής Γιάννης Φαρμάκης. 'Η ήρωϊκή άμυνα στη Μολδαβία (Δημοσιεύματα τής 'Εταιρείας Μακεδονικῶν Σπουδῶν. 'Εθνικὴ Βιβλιοθήκη, ἀριθ. 33), Θεσσαλονίκη 1972, 8ον, σελ. 64 (53) μετὰ 11 εικόνων, ἐντὸς καὶ ἐκτὸς κειμένου.

Εἶναι χρήσιμοι πάντοτε αἱ ἱστορικαὶ βιογραφίαι καὶ δὴ τῶν ἀγωνιστῶν τῆς ἐπαναστάσεως τοῦ 1821, διότι διὰ τούτων (ἐκ τῆς χρησιμοποίησεως τῶν σχετικῶν ἐγγράφων, τῆς παραδόσεως καὶ τῆς κριτικῆς ἀξιολογήσεως τῶν δεδομένων τῆς σχετικῆς βιβλιογραφίας) φωτίζονται συγχρόνως πολλὰ σκοτεινὰ σημεῖα τοῦ σπουδαίου ἱστορικοῦ τούτου γεγονότος, ἀφοῦ εἶναι δεδομένη καὶ ἀναμφισβήτητος ἡ ἀλληλεπίδρασις καὶ ὁ ἄρρηκτος σύνδεσμος μεταξὺ προσώπων καὶ γεγονότων, ὡς ἐπίσης καὶ ἡ ἰδιαίτερα συμβολὴ ὠρισμένων ἡρώων εἰς τὴν ἐπιτυχίαν τῆς παλιγγενεσίας, ὅταν μάλιστα οὗτοι ἦσαν ἰσάξιοι τοῦ Μακεδόνα 'Ιωάννου Φαρμάκη.

'Η ζωὴ καὶ ἡ δράσις τοῦ Φαρμάκη ἦτο πολύπλευρος καὶ ἐμφανίζει πολλὰ στάδια, κυρίως ὁμως διακρίνονται τρία: α) 'Η προεπαναστατικὴ περίοδος καὶ δὴ ἡ δραστηριότης του ἐπὶ τῆς ἐποχῆς τῆς κυριαρχίας (καὶ εἰς τὴν Μακεδονίαν) τοῦ 'Αλῆ πασᾶ τῶν 'Ιωαννίνων, β) ἡ συμμετοχὴ καὶ ἡ δράσις του εἰς τὴν Φιλικὴν 'Εταιρίαν καὶ γ) οἱ ἀγῶνες καὶ ὁ ἠρωϊκὸς θάνατός του εἰς τὴν Μολδαβίαν. 'Ολίγα καὶ συγκεχυμένα γνωρίζομεν διὰ τὰς δύο πρώτας ἐποχὰς τῆς ζωῆς τοῦ Φαρμάκη. Πράγματι, αἱ περισσότεραι πληροφορίαι ἀναφέρονται εἰς τοὺς ἀγῶνας του εἰς τὴν Μολδοβλαχίαν καὶ εἰς τὸ ἄδικον τέλος τῆς ζωῆς του.

Διὰ τὰ γεγονότα εἰς τὴν Μολδαβίαν καὶ διὰ τὴν συμμετοχὴν εἰς αὐτὰ τοῦ 'Ιωάννου Φαρμάκη, ἔχουν δημοσιευθῆ καὶ γράφονται πολλὰ, ἀπὸ 'Ελλήνας καὶ ξένους ἱστορικοὺς (καίτοι ἐλλεῖπει, καὶ σήμερον ἀκόμη, μία εἰδική, συγχρονισμένη καὶ ἐμπεριστατωμένη μελέτη). 'Η δραστηριότης τοῦ 'Ιωάννου Φαρμάκη, εἰς τὸν ἐξωελλαδικὸν τούτον χῶρον, εἶναι ἀπολύτως συνυφασμένη καὶ ἐκτίθεται ὑπὸ πάντων συγχρόνως μὲ τὴν δρᾶσιν τοῦ συναγωνιστοῦ καὶ φίλου του Γεωργίου 'Ολυμπίου (βλ. περὶ τούτου τὸ βιβλιογραφικὸν σημεῖωμα, ὅπερ προτάσσεται τῆς βιογραφίας του, τὴν ὁποίαν ἔγραψεν ὁ 'Ι ω ά ν ν η ς Π ε τ ρ ώ φ, εἰς τὴν μελέτην του «Περίδοξος κλεφτουριά τῆς Μακεδονίας», βιογραφίαι 28 κλεφταρματολῶν τῆς, εἰσαγωγή, μετὰ καταλόγου τῶν ἀνεκδότων ἔργων τοῦ Πετρώφ, προσθῆκαὶ καὶ ἐπιμέλεια Γεωργίου Χ. Χιονίδη, Θεσσαλονίκη 1972, σ. 179-180). Συνεχῶς — ὡς ἐσημειώθη — ἀνακαλύπτονται καὶ δημοσιεύονται νέα στοιχεῖα ἢ διατυπώνονται νέα ἀπόψεις, συχνὰ ὁμως ἐσφαλμένοι. 'Ετσι προέκυψεν ἡ ἀνάγκη νὰ ἐπανεξετασθοῦν προσεκτικῶς τὰ γεγονότα ἐκεῖνα, προκειμένου νὰ ἀνευρεθῆ ἡ ἱστορικὴ ἀλήθεια, ἐκκαθαρισμένη ἀπὸ συγχύσεις, ἔκουσίας καὶ ἀκουσίας.

Τὸ ἔργον αὐτὸ ἀνέλαβε νὰ πραγματοποιήσῃ ὁ συγγραφεὺς τῆς ἀνὰ χεῖρας μονογραφίας, ὁ ὁποῖος εἶναι συμπολίτης τοῦ Φαρμάκη.

Τὸ βιβλίον διαιρεῖται εἰς τὸν πρόλογον, εἰς ἕξ κεφάλαια καὶ εἰς τὸν ἐπίλογον.

Εἰς τὸ πρῶτον κεφάλαιον (σ. 9-14) ἐκτίθενται τὰ ἀφορῶντα εἰς «τὸ ἄρματολίκι στὴν περιοχὴ τοῦ 'Αλιάκμονα». 'Ο συγγρ., στηριζόμενος εἰς τὴν πληροφορίαν τοῦ Ν. Κασομούλη καὶ εἰς τὰ ἱστορικὰ τουρκικὰ ἀρχεῖα τῆς Μακεδονίας (τῶν ὁποίων ἐπεμελήθη ὁ ἴδιος τὴν ἔκδοσιν), ἐκθέτει τὴν ἱστορίαν τοῦ ἄρματολικίου αὐτοῦ κατὰ τὸν 18ον καὶ 19ον αἰῶνα, ὑποστηρίζων ὅτι καὶ ὁ Φαρμάκης διετέλεσεν ἀρχηγὸς τούτου, ἐντὸς τῶν ἐτῶν 1795-1810. 'Εν συνεχείᾳ δίδονται ἐνδιαφέρουσαι πληροφορίαι διὰ τὸν ἦρωα, τὴν οἰκογένειάν του καὶ τοὺς ἀγῶνας τῶν κατὰ τοῦ 'Αλῆ πασᾶ, οἱ ὁποῖοι ἐπέβαλον τὴν καταφυγὴν εἰς τὰς Σέρρας (βλ. καὶ Ζ. Γ. Τ σ ί ρ ο υ, 'Η Βλάστη, Θεσσαλονίκη 1964, σ. 323-324, 'Α ρ ι σ τ. Χ ρ. Κ ω σ τ ο π ο ύ λ ο υ, 'Η συμβολὴ τῆς Δυτικῆς Μακεδονίας εἰς τοὺς ἀπελευθερωτικὸς ἀγῶνας τοῦ 'Εθνους, Θεσσαλονίκη 1970, σ. 94, καὶ Γ ε ω ρ γ ί ο υ Γ α ζ ῆ, Λεξικὸν τῆς ἐπαναστάσεως, 'Ιωάννινα 1971, σ. 72. Τὰς σχέσεις τῶν κλεφταρματολῶν τῆς Μακεδονίας μετὰ τοῦ

Ἄλῃ πασᾶ ἐκθέτω λεπτομερῶς εἰς τὸ ἐκδοθησόμενον βιβλίον μου περὶ τῆς κυριαρχίας τοῦ Τεπελενλῆ εἰς τὴν Κεντροδυτικὴν Μακεδονίαν). Κατόπιν ἐξετάζονται τὰ τῆς συνεργασίας του μὲ τοὺς Ρώσους εἰς τὰ Ἑπτάνησα καὶ ἡ κατάληξις του εἰς τὸ ἄρματολίκι τῆς Καλαμαριάς (βλ. καὶ Ἰ. Π ε τ ρ ῶ φ, ἔ.ά., σ. 191).

Εἰς τὸ δευτέρον κεφάλαιον (σ. 14-24) ἀναπτύσσεται ἡ δρᾶσις τοῦ Φαρμάκη ὡς φιλικοῦ, εἰς τὴν Ρωσίαν, εἰς τὴν Βεσσαραβίαν, εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν, εἰς τὰς Σέρρας (ὅπου ἐμύησε τὸν πολὺν Χρῦσανθον, τὸν μετέπειτα Οἰκουμενικὸν Πατριάρχην) καὶ εἰς τὸ Ἅγιον Ὄρος τοῦ Ἁθῶνος (ὅπου ἐμύησε τὸν ἐπίσκοπον Ἰγνάτιον καὶ μοναχοὺς καὶ προσεπάθησεν, ἀνεπιτυχῶς, νὰ μύησῃ καὶ τὸν κατόπιν ἔθνομάρτυρα πατριάρχην Γρηγόριον). Ὑστερον ὁ Φαρμάκης ἔφθασε — κατὰ τὸν συγγραφέα — εἰς τὴν Θεσσαλονίκην καὶ κατέληξεν εἰς τὰς Σέρρας. Ἀπὸ ἐκεῖ ἠναγκάσθη νὰ μεταβῆ (1819) εἰς τὸ Βουκουρέστι, ὅπου ὑπηρετήσεν εἰς τὴν αὐλὴν τοῦ ἡγεμόνος τῆς Βλαχίας, τοῦ Ἀλεξάνδρου Σούτσου, καὶ συνέχισε τὴν φιλοπάτριδα προσπάθειάν του, ἐν συνεργασίᾳ μετὰ τοῦ Γ. Ὀλυμπίου, τοῦ Παπαφλέσσα, τοῦ Χριστοφόρου Περραιβοῦ καὶ τοῦ Γ. Λεβέντη, δὲν κατώρθωσεν ὁμῶς νὰ πραγματοποιήσῃ τελικῶς τὸ σχεδιασθὲν ταξίδι εἰς τὴν Μακεδονίαν καὶ Ἡπειρον, μὲ σκοπὸν τὴν προεργασίαν τῆς ἐπαναστάσεως.

Εἰς τὸ τρίτον κεφάλαιον (σ. 24-31) ἐξετάζεται ἡ δραστηριότης τοῦ Φαρμάκη καὶ τοῦ Γ. Ὀλυμπίου εἰς τὴν Μολδοβλαχίαν, εἰς τὰ πλαίσια τοῦ ἀτυχοῦς ἐπαναστατικοῦ κινήματος τοῦ Ἀλεξάνδρου Ὑψηλάντου καὶ τῆς φονικῆς μάχης τοῦ Δραγατσανίου (περὶ τῶν ὁποίων ἔγραψε λεπτομερῶς ὁ συγγραφεὺς εἰς τὸ βιβλίον του, Οἱ Μακεδόνες κατὰ τὴν ἐπανάστασιν τοῦ 1821, ἔκδ. 3η, Θεσσαλονίκη 1967, σ. 86-120).

Εἰς τὸ τέταρτον κεφάλαιον (σ. 32-37) ἐκτίθενται τὰ τῆς δράσεως τοῦ Φαρμάκη καὶ τοῦ Ὀλυμπίου εἰς τὰ ὄρη τῆς Μολδαβίας.

Εἰς τὰ πέμπτον (σ. 37-43) καὶ ἕκτον (σ. 43-51) κεφάλαια ἐξιστορεῖται διεξοδικῶς ἡ ἡρωϊκὴ ἀντίστασις τοῦ Φαρμάκη καὶ τοῦ Ὀλυμπίου εἰς τὴν μονὴν τοῦ Σέκου (βάσει καὶ τῆς προσφάτου ξένης βιβλιογραφίας, ἡ ὁποία συνεχῶς πλουτίζεται· βλ. καὶ τὴν σημείωσιν Ι τῶν σ. 38-39, ὅπου ἀνακοινοῦται ἡ ἀπόκρησις ὑπὸ τοῦ Λ. Βρανούση νέας, χειρογράφου, πραγματείας Ἑλληνοῦ περὶ τῶν Γ. Ὀλυμπίου καὶ Ἰ. Φαρμάκη καὶ τῶν γεγονότων εἰς τὴν Μολδαβίαν), ὡς καὶ τὸ τραγικὸν τέλος τοῦ Φαρμάκη, ὁ ὁποῖος — κατὰ τὸν συγγραφέα — ὑπῆρξε «θῦμα τῆς εὐπιστίας του», μὴ ἀκολουθήσας τὸν συναγωνιστὴν του Γ. Ὀλύμπιον, ὁ ὁποῖος ἐπροτίμησε νὰ ἀποθάνῃ ἐνδόξως μετὰ τῶν πολιορκούντων τοῦτον ἐχθρῶν του, θέσας πῦρ εἰς τὰ βαρέλια τῆς πυρίτιδος. Ὁ συγγραφεὺς ὑπεραμύνεται τοῦ ἥρωος καὶ υποστηρίζει ὅτι ὁ Φαρμάκης δὲν παρεδόθη ἐκ φιλοζωΐας καὶ φυγομαχίας (βλ. καὶ Ἰ. Π ε τ ρ ῶ φ, ἔ.ά., σ. 195, ὁ ὁποῖος γράφει: «Ὁ ἀτυχῆς ἥρωας, νομίζων ὅτι ἠδύνατο νὰ προσφέρῃ νέαν καὶ ἴσως ἀποτελεσματικὴν ὑπηρεσίαν τῇ Πατρίδι, ἐν τῇ κυρίως Ἑλλάδι, ἐνέδωκεν, ὁ τάλας, εἰς τὰς βεβαιώσεις τοῦ Αὐστριακοῦ προξένου...»).

Αὕτη εἶναι ἐν συντομίᾳ ἡ παρουσιαζομένη, ἐνδιαφέρουσα μελέτη τοῦ συγγραφέως διὰ τὸν Φαρμάκη, ἡ ὁποία συνοδεύεται ὑπὸ ἕνδεκα εἰκόνων, ἐντὸς καὶ ἐκτὸς κειμένου, ὑπὸ σχετικῆς βιβλιογραφίας (σ. 54-55, ἡ ὁποία ἐχρησιμοποιήθη εἰς τὰς περιεκτικὰς καὶ ἐκτεταμένους σημειώσεις τοῦ κειμένου), ὑπὸ εὔρητηρίου κυρίων ὀνομάτων καὶ τοπωνυμίων (σ. 56-60) καὶ ὑπὸ τοῦ (πάντοτε χρησίμου) καταλόγου τῶν ἐτέρων (41) δημοσιευμάτων τοῦ ἰδίου συγγραφέως.

Γενικῶς, πρόκειται διὰ μίαν ἀξιόλογον ἐργασίαν (γραμμὴν εἰς ἀπλὴν γλῶσσαν, μὲ ἐπιμέλειαν καὶ ἐπιτυχίαν), ἡ ὁποία ἀποτελεῖ ἀξιοσημείωτον συμβολὴν εἰς τὴν μελέτην τῆς νεοελληνικῆς ἱστορίας, ἀλλὰ συγχρόνως καὶ τῆς τοιαύτης τῶν βαλκανικῶν χωρῶν, διότι συνεκεντρώθη εἰς αὐτὴν πλῆθος πληροφοριῶν, αἱ ὁποῖαι ἐτέθησαν ὑπὸ τὴν βάσανον τῆς κριτικῆς.

John Vasdravellis, Piracy on the Macedonian coast during the rule of the Turks, Θεσσαλονίκη 1970. Έκδοση Έταιρείας Μακεδονικών Σπουδών, Μακεδονική Βιβλιοθήκη, αρ. 30, Θεσσαλονίκη 1970, 8ον, σελ. 53, εικόνες 3.

Η μελέτη αυτή του κ. Ι. Κ. Βασδραβέλλη, μεταφρασμένη τώρα στα άγγλικά από τον καθηγητή Τ. F. Carney του University College of Rhodesia and Nyasaland, έχει πρωτοδημοσιευθή στον 5ο τόμο των «Μακεδονικών» τό 1963, όπως αναφέρει και στον πρόλογό του ο συγγραφέας. Χωρίζεται σε έπτά ενότητες και κλείνει μ' ένα συμπλήρωμα, στο οποίο περιλαμβάνονται πληροφορίες για τὸ θέμα, οί όποίες επισημάνθηκαν μετά την ολοκλήρωση τής μελέτης.

Η πρώτη ενότητα, που έχει θέση προλόγου, αναφέρεται στις προθέσεις του συγγραφέα και στις πηγές στις όποιες κυρίως στηρίχτηκε. Στην δεύτερη ενότητα παρατίθενται οί πληροφορίες που υπάρχουν για τις πειρατικές επιδρομές στα παράλια τής Μακεδονίας από την εποχή τής κατακτήσεως τής Βαλκανικής από τους Τούρκους ως τὸ πρώτο-τέταρτο του ΙΣΤ' αιώνα, επιδρομές που κατά κύριο λόγο ενήργησαν οί Βενετοί πλοίαρχοι, είτε ως έντολοδόχοι των θελήσεων τής Γαληνοτάτης Δημοκρατίας, είτε ως μέτοχοι στην έκστρατεία των Σταυροφόρων, καθώς και Κορσικανοί, Ίππότες τής Ρόδου και ναύαρχοι Τούρκοι, κατόπιν έντολής του σουλτάνου οί τελευταίοι.

Στην συνέχεια (γ' ενότητα) έρευνάται η χρονική περίοδος από τις αρχές του ΙΣΤ' αιώνα ως τὰ μέσα του ΙΗ'. Κατά τὸ διάστημα αυτό σημειώνεται συρροή πειρατικών επιδρομών πλοίων κάθε εθνικότητας, που κάτω από τὸ πρόσχημα τής άμυνας ή τής επιθέσεως λεηλατούσαν τις άκτές και τὰ νησιά τής Μακεδονίας, εξανδραπόδιζαν τους κατοίκους και κατέστρεφαν τους οικισμούς. Ο συγγραφέας αναφέρει επιδρομές πειρατών Βενετών, Φλωρεντινών, του Πάπα, Ίσπανών, Γάλλων, Άλβανών του Δουλτσίνου, Τούρκων, Άλγερινών και άγνώστων, έπισημαίνει δὲ δύο περιπτώσεις, που έχουν ιδιαίτερη σημασία για τους κατοπινούς ναυτικούς άγώνες των Έλλήνων κατά των Τούρκων. Η πρώτη έχει σχέση με την ύπηρεσία Έλλήνων από την Μάνη, τὸ Τσιρίγο (Κύθηρα) και τὰ νησιά του Αίγαίου και του Ίονίου ως πληρωμάτων στα πειρατικά των Εύρωπαίων και η δεύτερη με την εμφάνιση, τὸ 1740, και την δράση του πρώτου Έλληνα κουρσάρου από την Ζάκυνθο.

Η περίοδος που εξετάζεται κατόπιν (δ' ενότητα) καλύπτει τὸ διάστημα από του 1755-1774 (Συνθήκη του Κιουτσούκ Καϊναρτζή) και έχει ιδιαίτερη σημασία για την νεοελληνική Ιστορία, γιατί τώρα κάνουν την εμφάνισή τους Έλληνες κουρσάροι, με δικά τους πειρατικά και σε συνεργασία, έπίσημη ή ανεπίσημη με τους Άγγλους κατά κύριο λόγο και με τους Ρώσους κατόπιν. Τις προϋποθέσεις για την όργάνωση και δράση τής ελληνικής πειρατείας τις δημιούργησαν, κατά τὸν συγγραφέα, οί πόλεμοι Άγγλίας, Γαλλίας και Ρωσίας-Τουρκίας, τὰ αίτια δὲ έχουν άφετηρία τὰ δεινά που ύφίστατο ο Έλληνισμός από την τουρκική κατάκτηση. Ο συγγραφέας παραθέτει πολλές περιπτώσεις πειρατικής δράσεως Έλλήνων στον παραλιακό χώρο τής Μακεδονίας, κυρίως Κρητικών, Ύδραίων, Σπετσιωτών και Ψαριανών, καθώς και Μακεδόνων πειρατών.

Έντονη πειρατική δράση από Έλληνες πειρατές κατά των Τούρκων σημειώνεται κατά την προεπαναστατική περίοδο, όπως εκτίθεται στην πέμπτη ενότητα. Τὰ προνόμια που ύποχρεώθηκαν νὰ δώσουν οί Τούρκοι στις χριστιανικές εθνότητες με την συνθήκη του 1774, δημιούργησαν ευνοϊκότατες προϋποθέσεις για την άνθηση του ελληνικού έμπορικού ναυτικού, που έξοπλισμένο τώρα με πυροβόλα όπλα άσκει και επικερδή πειρατεία. Τὰ αυστηρά μέτρα που έλαβε ο σουλτάνος έναντίον των πειρατών δὲν εμπόδισαν τους τελευταίους, ύστερα από μιὰ κάμψη τής δραστηριότητάς τους, νὰ συνεχίσουν τις επιδρομές τους στα Μακεδονικά παράλια με την βοήθεια των Ρώσων ή των Άγγλων, ανάλογα με την περίσταση.

Στην έκτη ένότητα αναπτύσσεται ή δράση μερικῶν Μακεδόνων και Θεσσαλῶν πειρατῶν κατά τήν διάρκεια τῆς Ἐπαναστάσεως τοῦ 1821 και μετά τήν καταστολή της στην Μακεδονία και στην συνέχεια ή ληστρική μορφή πού πήρε ή πειρατεία, μετά τήν ίδρυση τοῦ Ἑλληνικοῦ Κράτους, σέ βάρος και τῶν ἑλληνικῶν πληθυσμῶν, πράγμα πού ὑποχρέωσε τήν Ἑλληνική Κυβέρνηση νά λάβη μέτρα ἐναντίον της σέ συνεργασία μάλιστα μέ τήν Τουρκία, και νά τήν ἐξουδετερώσει (ἐπιχειρήσεις ναύαρχου Μιαούλη, Μπούφη και Κριεζή, Κανάρη). Τά τελευταία κρούσματα πειρατείας στην Μακεδονία ἀναφέρονται στοῦ 1854 κατά τήν γνωστή ἐπανάσταση τῆς Χαλκιδικῆς Χερσονήσου.

Στήν τελευταία ένότητα ὁ συγγραφέας συνοψίζει τά συμπεράσματα τῆς μελέτης του πού ἀναφέρονται σέ 4 κυρίως σημεία: 1) Στοῦ εἶδος τῆς πειρατείας κατά τοῦς πρώτους αἰῶνες τῆς Τουρκοκρατίας πού ἀσκεῖται ἀπό στόλους Δυτικῶν Κρατῶν και κυρίως τῆς Βενετίας και ἔχει τήν μικτή μορφή στρατιωτικῶν ἐπιχειρήσεων και καθαρῆς πειρατείας. 2) Στήν ἐμφάνιση, ἄσκηση και δραστηριότητα τῶν Ἑλλήνων πειρατῶν πού δροῦσαν εἴτε ἀνεξάρτητα, εἴτε ὡς πληρώματα ξένων πειρατικῶν πλοίων. 3) Στήν ἀνπαρξία Μακεδόνων πού νά ἀσκοῦν συστηματικά τήν πειρατεία και γενικά στην ἔλλειψη ἐνδιαφέροντός των για τὸ ἐμπόριο, τίς θαλάσσιες μεταφορές και γενικά τὸ ναυτικό. 4) Στά μέτρα πού ἔλαβε ή Ἑλληνική Κυβέρνηση ἀπό τήν ἀρχή τῆς Ἐπαναστάσεως τοῦ 1821 για τήν καταστολή τῆς ἐκστρατείας ὡς τήν ἐξάλειψή της.

Ὁ κ. Ι. Βασδραβέλλης ἀξιοποίησε κατά τὸν καλύτερο τρόπο τά «Ἱστορικά Ἀρχεῖα τῆς Μακεδονίας», πού ὁ ἴδιος ἔχει δημοσιεύσει, τά σχετικά ἐγγραφα ἀπό τά Βενετικά Ἀρχεῖα πού ἔφερε σέ φῶς ὁ γνωστός ἱστοριοδίφης Κ. Δ. Μέρτζιος, καθώς και τά στοιχεία πού ἀντλήσε ἀπό τήν ἀναφερόμενη βιβλιογραφία. Τὸ περιεχόμενο τῆς μελέτης καλύπτει τίς προθέσεις του, πού ἀποβλέπουν στην ἐξερεύνηση τοῦ ἱστορικοῦ χώρου τῆς Μακεδονίας ἀπό κάθε πλευρά. Τὸ ἐνδιαφέρον, ἐξ ἄλλου, τῆς μελέτης του πιστοποιεῖται και ἀπό τήν ἀνάγκη πού αἰσθάνθηκαν ξένοι ἐπιστήμονες για τήν μετάφρασή της, ὅπως αὐτή τοῦ κ. Carney, πού θά χρησιμοποιηθῇ για τήν μελέτη τῆς νεοελληνικῆς ἱστορίας ἀπό τοῦς φοιτητές του.

ΕΛΕΓΘΕΡΙΑ Γ. ΝΙΚΟΛΑΪΔΟΥ

Ἄποστολοῦ Μ. Τζαφεροπούλου, Οἱ Καρατσαῖοι - Α' Ὁ Γέρο-Καρατάσος. Ἐκδοση τῆς Νομαρχίας Ἡμαθίας, Βέροια 1971, σελ. 196, εἰκόνες 12, χάρτες 3.

Στὸ βιβλίο τοῦ κ. Τζαφεροπούλου, πού ἀποτελεῖ τὸ πρώτο μέρος μιᾶς γενικώτερης μελέτης γύρω ἀπό τήν προσφορά στην ἐθνεγερσία τῆς οἰκογένειας τῶν Καρατσαῖων, περιγράφεται ή ζωὴ και ή δράση τοῦ γενάρχου Γέρο-Καρατάσου τόσο κατά τήν προεπαναστατική (1764-1822) ὅσο και κατά τήν περίοδο τῆς Ἐπαναστάσεως τοῦ 1821 στην Μακεδονία και τήν λοιπή Ἑλλάδα. Στήν ἴδια μελέτη περιλαμβάνονται και πολλά στοιχεία για τήν δράση τοῦ γιου τοῦ Καρατάσου Τσάμη ὡς τὸ 1830. Τὸ ἔργο — σύμφωνα μέ τήν δήλωση τοῦ συγγραφέα — θά ὀλοκληρωθῇ μέ τήν ἔκδοση τοῦ Β' τόμου.

Στήν μελέτη προτάσσεται: πρόλογος τοῦ Νομάρχη Ἡμαθίας, πού ἐξηγεῖ τοῦς λόγους τῆς ἀναλήψεως πρωτοβουλίας για τήν ἔκδοση τοῦ ἔργου, πρόλογος τοῦ συγγραφέα, στὸν ὁποῖο ὑπογραμμίζεται ή ἀνάγκη τῆς προβολῆς τῆς ἀγωνιστικῆς μορφῆς τοῦ Γέρο-Καρατάσου — μιὰ πού σ' αὐτή, κατά κύριο λόγο, συναιρεῖται ή ἀγωνιστικὴ ἔκφραση τῆς κεντρικῆς Μακεδονίας — μορφῆς πού ἔμεινε ξεχασμένη, παραγκωνισμένη και ἀδικημένη ἀκόμα ἀπό πολλοὺς ἱστορικούς, και τέλος εἰσαγωγή τοῦ συγγραφέα, πού ἀναφέρεται στις δυσκολίες πού ἀντιμετώπισε κατά τήν συγγραφή τῆς μελέτης του, στὸν τρόπο διατάξεως τῆς ὕλης και στις προθέσεις του.



Τὸ ὅλο ἔργο χωρίζεται σὲ 4 μέρη. Τὸ πρῶτο μὲ τὸν τίτλο «Προεπαναστατική περίοδος (1764-1822), ὑποδιαιρεῖται σὲ ἑννέα μικρότερες ἐνότητες. Σ' αὐτὲς περιγράφεται καὶ ἐξετάζεται ἡ καταγωγή καὶ ἡ περίοδος τῆς παιδικῆς ἡλικίας τοῦ Καρατάσου, τοῦ γενάρχη τῆς οἰκογένειας, καθὼς καὶ οἱ μετακινήσεις του στὸ χωρὸ τῆς Δ. Μακεδονίας (Δοβρὰ Βεροίας-Διχαλεῖρι Ναούσης-Νάουσα) ὡς τὸ 1822, ἐκτίθενται συνοπτικὰ ἡ ἀνάπτυξη τοῦ κλεφταρματολισμοῦ στὶς περιοχὲς Βεροίας-Ναούσης καὶ ἐπισημαίνονται τὰ αἷτια τῆς ἀναπτύξεως, παρέχονται οὐσιαστικὲς πληροφορίες καὶ ἀξιόλογα στοιχεῖα γιὰ τὴν εἴσοδο τοῦ Καρατάσου στὸν κλεφταρματολισμό, γιὰ τὸ κύρος ποὺ ἀπέκτησε μεταξὺ τῶν Τούρκων, γιὰ τὴν οἰκογένεια ποὺ δημιούργησε, τὸν ἑκπατρισμό του στὴν Σερβία ἐξ αἰτίας τῶν διώξεων τοῦ Ἄλῃ πασᾶ, τοὺς ἀγῶνες του ἐναντίον τοῦ τυράννου τῆς Ἡπείρου (1798-1804), τὴν μετέπειτα δράση του ποὺ συνδέεται μὲ τοὺς ἀγῶνες τοῦ κλεφταρματολοῦ τῶν Χασίων Θύμιου Βλαχάβα, τὴν συμμετοχὴ του στὸν πειρατικὸ ἀγῶνα ἐναντίον τῶν Τούρκων, τὴν ἐπιστροφή του στὴ Βέροια, ὅπου προσκύνησε καὶ πῆρε τὸ ἄρματολίκι του, τὴν μετάβασή του στὰ Γιάννινα καὶ τὴν ἔνταξή του στὸ στρατὸ τοῦ Ἄλῃ, καθὼς καὶ γιὰ τὴν συμμετοχὴ του στοὺς ἀγῶνες ἐναντίον τῶν τουρκικῶν στρατευμάτων.

Τὸ Β' κεφάλαιο, μὲ τὸν γενικὸ τίτλο: «Ἡ Ἐπανάσταση τοῦ 1822» διαιρεῖται σὲ 10 ἐνότητες, στὶς ὁποῖες ὁ συγγραφέας, ἀφοῦ ἀναλύει τὴν ἐπαναστατικὴ δραστηριότητα ποὺ σημειώθηκε στὴν Μακεδονία τὸ 1821, ἀναφέρεται στὴν πολεμικὴ σύσκεψη τῶν ὀπλαρχηγῶν τῆς Κεντρικῆς Μακεδονίας καὶ στὶς ἀποφάσεις ποὺ ἀρῆθηκαν, στὴν κήρυξη τῆς Ἐπανάστασεως στὴν Νάουσα (19.2.1822), σκιαγραφεῖ τὴν προσωπικότητα τοῦ Γέρο-Καρατάσου, μὲ βάση τὰ κείμενα τεσσάρων συγγραφέων τῆς Νεοελληνικῆς ἱστορίας, περιγράφει τὴν ἐπίθεση ἐναντίον τῆς Βεροίας (21.2.1822), τὴν μάχη τῆς Δοβρᾶς (18.3.1822), τὴν πολιορκία καὶ τὴν καταστροφὴ τῆς Ναούσης (6-13.4.1822), τὴν φυγὴ πρὸς τὸν Ὀλυμπο, τὸ θάνατο τοῦ Ζαφειράκη καὶ τοῦ Γιάννη Καρατάσου καὶ τὸ μαρτύριο τῆς αἰχμάλωτης Καρατάσαινας. Τέλος ὁ συγγραφέας ἐπιχειρεῖ μιὰ σύντομη κριτικὴ τῆς ἐπανάστασεως στὴν Μακεδονία καὶ ὑπογραμμίζει τὰ αἷτια τῆς ἄποτυχίας της.

Στὸ Γ' κεφάλαιο ποὺ ἐπιγράφεται «Στὴ Νότια Ἑλλάδα ἀπὸ τὸ 1822 ὡς τὴν ἄφιξη τοῦ Καποδίστρια» καὶ σὲ 28 μικρότερες ἐνότητες, ἐξιστορεῖται, κατὰ ἔτη, ἡ δράση τοῦ ἀγωνιστοῦ, ποὺ παίρνει πλέον ἐπίσημα τὸ βαθμὸ τοῦ στρατηγοῦ, στὴν κυρίως ἐπαναστατημένη Ἑλλάδα, ὅπως στὰ Ἄγραφα, στὶς μάχες στὴν Πλάκα, τὸ Σίδερο καὶ τὸ Πέτα, στὴν Πελοπόννησο, στὰ Νησιά τοῦ Αἰγαίου, στὴν Κάρυστο καὶ στὴν Χερσόνησο τῆς Μαγνησίας, περιγράφεται ἡ συνθηκολόγηση Καρατάσου-Κιουταχῆ, τὰ γεγονότα τῆς Σκιάθου, ἡ μάχη ἐναντίον τοῦ Χοσρέφ, οἱ σχέσεις τῶν Ὀλυμπίων ἀγωνιστῶν καὶ τῶν Ψαριανῶν, ἐξαιρεται ἡ ἠθικὴ προσωπικότητα τοῦ Καρατάσου, ἀναφέρονται οἱ νέες προστριβὲς μεταξὺ Ὀλυμπίων καὶ Σκιαθιτῶν καὶ τὰ δεινοπαθήματα τῆς Μονῆς Εὐαγγελισμοῦ ἀπὸ τοὺς Λιάπηδες καὶ τοὺς ντόπιους—παράτιθεται σχετικὰ καὶ ἡ παράδοξη, ὅπως χαρακτηρίζεται ἀπὸ τὸν συγγραφέα, ἐπιστολὴ ποὺ συνέταξε ὁ ἠγούμενος Ἀλύπιος καὶ ὑπέγραψε ὁ Καρατάσος — ἡ πολιορκία τῆς Καρύστου, ἡ υπεράσπιση τῆς Ὑδρας, τὰ γεγονότα τοῦ β' ἐμφυλίου πολέμου, οἱ μάχες τοῦ Νεοκάστρου καὶ τοῦ Σχοινόλακα, ἡ ἐπιστροφή τοῦ Καρατάσου στὸ Ναῦπλιο, μετὰ τὴν πανωλεθρία τῶν στρατευμάτων τοῦ Σκούρτη στὸ Κρεμμύδι, ἡ ἀποστολὴ του στὴν Ὑδρα, ποὺ γιὰ δευτέρη φορά υπεράσπισε, ἡ μετάβασή του στὴν Πελοπόννησο καὶ ἡ ἐκεῖ δραστηριότητά του, ἡ ἄλωση τοῦ φρουρίου τῆς Σκιάθου ἀπὸ τὸν Τσάμη Καρατάσο, ἡ ἐκστρατεία στὴν Ἀττικὴ, οἱ ἐπιχειρήσεις στὸν Εὐριπο, ἡ πρώτη καὶ δευτέρη ἐκστρατεία στὴν Ἀταλάντη καὶ τέλος ἡ ἐκστρατεία τῆς Εὐβοίας καὶ τῶν Τρικέρων.

Στὸ κεφάλαιο αὐτὸ ὁ συγγραφέας τεκμηριώνει τίς ἀπόψεις του μὲ πλῆθος ἐπισήμων ἐγγράφων καὶ ἱστορικῶν μαρτυριῶν, καθὼς καὶ μὲ τὴν κριτικὴ ἀξιολόγηση καὶ ἀπόψεων ἱστορικῶν συγγραφέων, ποὺ ἀσχολήθηκαν μὲ τὰ θέματα μὲ τὰ ὁποῖα καὶ αὐτὸς καταπιάστηκε.

Στὸ Δ' καὶ τελευταῖο κεφάλαιο, μὲ τὸν τίτλο «Ἡ ἐποχὴ τοῦ Καποδίστρια» καὶ σὲ 10 ἐνότητες, περιγράφονται ἡ ὀργάνωση τῶν πρώτων χιλιάρχιῶν καὶ οἱ ἐπιχειρήσεις γιὰ τὴν καταστολὴ τῆς πειρατείας, οἱ διαμάχες ποὺ προέκυψαν ἀπὸ τὴν κυβερνητικὴ ἀπόφαση διορισμοῦ τοῦ Τόλιου Λάζου ὡς χιλιάρχου τῶν Μακεδονοθессαλῶν καὶ τὸν παραμερισμὸ τῶν Καρατσαῖων, ὁ διορισμὸς τέλους τοῦ Τσάμη Καρατάσου ὡς χιλιάρχου, ἡ διάλυση τοῦ στρατοπέδου τῶν Θηβῶν, ἡ μάχη τῆς Πέτρας, ἡ ἐφαρμογὴ τοῦ νέου στρατιωτικοῦ κανονισμοῦ καὶ ὁ θάνατος τοῦ Γέρο-Καρατάσου. Τὸ κεφάλαιο καὶ τὸ ὅλο ἔργο κλείνει μὲ βιογραφία τοῦ ἀγωνιστοῦ, ὅπως περιέχεται σὲ αἴτηση τοῦ γιοῦ τοῦ Τσάμη (1.1.1860) πρὸς τὴν Κυβέρνηση γιὰ βελτίωση τῆς οικονομικῆς του καταστάσεως.

Πρόθεση τοῦ συγγραφέα, ὅπως καὶ προλογικὰ ἀναφέρεται, εἶναι νὰ ἐξουδετερώσῃ τὴν ἱστορικὴ ἀδικία ποὺ ἐγίνε σὲ βάρος τοῦ ἀγωνιστῆ Καρατάσου. Καὶ ἡ πρόθεση αὐτὴ, ὅπως καὶ ἡ ἀπέραντη ἐκτίμηση καὶ ἀγάπη ποὺ τρέφει γιὰ τὸν ἥρωα, εἶναι διάχυτη σ' ὅλες τὶς σελίδες τῆς μελέτης του. Αὐτὸ ὅμως δὲν τὸν ἐμποδίζει νὰ τεκμηριώσῃ καὶ ἐπιστημονικὰ τὴν ἔρευνά του, στηρίζοντάς τὴν στὴν μελέτη ἀρχείων, πηγῶν καὶ πλούσιας βιβλιογραφίας. Μερικὲς φορές, βέβαια, οἱ κρίσεις του γιὰ τὴν θέση ἄλλων ἱστορικῶν ποὺ ἀναφέρονται στὰ γεγονότα ποὺ ἐξιστορεῖ, ὑπαγορεύονται ἀπὸ τὴν συναισθηματικὴ του τοποθέτηση ἀπέναντι στὴν μορφή τοῦ ἀγωνιστῆ Καρατάσου, ποὺ πρέπει νὰ ἀνακαθαρθῇ ἀπὸ τὶς σκιῆς καὶ νὰ ἀποδεσμευθῇ ἀπὸ κάθε ἱστορικὴ εὐθύνη. Αὐτὸ ὁδηγεῖ στὸ νὰ χαρακτηρίζεται π.χ. ὁ Χρ. Περραιβὸς σὰν ἱστορικὰ ἀναξιόπιστος, σὲ μιὰ γενικεὴ κρίσεως (σ. 78, ὑποσημ. 168), καὶ στὸ δισταγμὸ νὰ ἐρμηνευθῇ τὸ περιεχόμενον τῆς ἐπιστολῆς Καρατάσου πρὸς τὸ Ἐκτελεστικὸ (γραμμῆς ἀπὸ τὸν ἠγούμενον Ἀλύπιο καὶ ὑπογραμμῆς ἀπὸ τὸν Καρατάσο σχετικὰ μὲ τὰ δεινοπαθήματα τῆς Μονῆς Εὐαγγελισμοῦ τῆς Σκιάθου), ἐπιστολῆς ποὺ χαρακτηρίζεται ἀπὸ τὸν συγγραφέα ἐνδιαφέρουσα μὲν, ἀλλὰ παράδοξη καὶ ἐπίμαχη (σ. 94).

Γενικὰ ἡ μελέτη, ποὺ συμπληρώνεται μὲ 4 σελίδες βιβλιογραφίας καὶ πίνακα ὀνομάτων καὶ λέξεων (10 σελίδες), ἀποτελεῖ ἀξιόλογη συμβολὴ στὴν μελέτη τῆς νεοελληνικῆς ἱστορίας, ἰδιαίτερα γιὰ τὸ ἀναφέρεται στὸ γεγονὸς τῆς Ἐθνεγερσίας στὸ χῶρον τῆς Μακεδονίας, ποὺ ἡ συμβολὴ τῆς στὸν ἀγῶνα ὑπῆρξε οὐσιαστικὴ, τόσο γιὰ τὰ γεγονότα ποὺ ἐκεῖ διαδραματίστηκαν, ὅσο καὶ γιὰ τὶς ἡγετικές φυσιογνωμίες ποὺ ἀνέδειξε, πολλὰ ἀπὸ τὶς ὁποῖες ἀποτύπωσαν τὴν σφραγίδα τους, ὅπως ἡ οἰκογένεια τῶν Καρατσαῖων, στίς ἐπαναστατικὲς ἐξελίξεις στὴν νότια Ἑλλάδα.

ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ Ι. ΝΙΚΟΛΑΪΔΟΥ

Bistra Cvetkova, Hajdustvoto v Bălgarskite zemi prez 15-18 vek (Ἡ κλεφτουριά εἰς τὰ βουλγαρικὰ ἐδάφη κατὰ τὸν 15ο-18ο αἰ.), Σόφια 1971.

Ἡ ἀνωτέρω ἐργασία ἐξεδόθη ἀπὸ τὴ γνωστὴ ἱστορικὴ τῆς Σόφιας κ. Bistra Cvetkova καὶ ἀναφέρεται εἰς τὸ θέμα τῶν κλεφτῶν (χαϊντούκων) τῆς Βουλγαρίας κατὰ τὴν ἀνωτέρω περίοδον, κατὰ τὴν ὁποῖαν ὅλαι αἱ βαλκανικαὶ χῶραι εἶχαν ὑπαχθῆ ὑπὸ τουρκικὴν διοίκησιν. Ἡ ἐργασία αὐτὴ διαφωτίζει μίαν σκοτεινὴν περίοδον τῆς ἱστορίας τῶν βαλκανικῶν κρατῶν, διὰ τὴν ὁποῖαν ὅλοι οἱ λαοὶ τῆς Βαλκανικῆς καταβάλλουν προσπάθειες νὰ διαφωτίσουν αὐτὴν διὰ τῆς ἐκδόσεως τουρκικῶν ἱστορικῶν ἐγγράφων (πηγῶν), ποὺ εὐρίσκονται εἰς διάφορα ἀρχεῖα. Ἐγγραφα σὰν αὐτὰ ἐδημοσίευσεν καὶ ἐγὼ ἀρκετὰ εἰς διάφορες ἱστορικὲς ἐργασίες περὶ Μακεδονίας κατὰ τὰ τελευταῖα χρόνια. Αὐτὸ εἶναι γνωστὸν εἰς τοὺς ἱστορικοὺς τῶν Βαλκανίων, ἀλλὰ καὶ ἄλλων χωρῶν τῆς Εὐρώπης καὶ τῆς Ἀμερικῆς καὶ πολλὰς κριτικὰς ἐγράφησαν σὲ ἐπιστημονικὰ περιοδικὰ, οἱ ἀσχολούμενοι δὲ μὲ παρόμοια

θέματα καλὸν εἶναι νὰ λάβουν γνῶσιν, διότι ἐκεῖ θὰ εὔρουν ὑλικὸν ἄγνωστον καὶ ἀνέκδοτον ἕως τὰ τελευταῖα χρόνια, πὺθ θὰ τοὺς φανῆ χρήσιμον.

Εἰς τὴν ἀνωτέρω ἐργασίαν τῆς ἡ Βουλγαρὶς ἱστοριογράφος γράφει τὰ κατωτέρω εἰς τὴν βουλγαρικὴν γλῶσσαν (σ. 9) μετὰφρασιν εἰς τὴν ἀγγλικὴν (σ. 390): «Μεγαλύτερας δυσχερείας εἰς τὴν ἐπιστημονικὴν ἐργασίαν παρουσιάζουν αἱ δημοσιευθεῖσαι ὑπὸ τοῦ κ. Ἰωάννου Βασδραβέλλη μεταφράσεις εἰς τὴν ἑλληνικὴν γλῶσσαν τῶν ἐγγράφων τῶν ἱεροδικεῖων Θεσσαλονίκης καὶ Βεροίας (Ἱστορικὰ Ἀρχεῖα Μακεδονίας. Α', Ἀρχεῖον Θεσσαλονίκης (1695-1912), Θεσσαλονίκη 1952. Β', Ἀρχεῖον Βεροίας-Ναούσης (1598-1886), Θεσσαλονίκη 1954). Καὶ εἰς τὴν πλέον ἐπιφανειακὴν χρησιμοποίησιν τῶν μεταφράσεων τούτων, αἱ ὁποῖαι δὲν συνοδεύονται ὑπὸ φωτοτυπιῶν κ.λ., εἰς τὸν εἰδικὸν προκαλῶν ἀμφιβολίας διὰ τὴν ἀκρίβειάν των. Ἡ μετὰφρασις διὰ τρίτης χειρὸς ἔχει πάντοτε τὰ τρωτὰ τῆς. Ἐν προκειμένῳ αἱ μεταφράσεις ἐγένοντο ἐκ τῆς ἑλληνικῆς μεταφράσεως τοῦ Ἰωάν. Βασδραβέλλη. Τὰς ἐπεξεργάσθη ἡ Ἰ. Καλούντοβα μετὰ σοβαρὸν στυλιζάρισμα (;), ὠρισμένων ἐξ αὐτῶν γενομένων ὑπ' ἐμοῦ».

Ἄπαντῶ εἰς τὴν Β. Cvetkova. Ἐφ' ὅσον αὐτὴ ἐχρησιμοποίησε τὰ μεταφρασμένα τῆ μερίμνη μου τουρκικὰ αὐτὰ πολῦτιμα εἰς τὴν ἐπιστήμην ἐγγραφα, ἔπρεπε νὰ λάβῃ τὸν κόπον νὰ ἀναγνώσῃ τὸν πρόλογον καὶ τῶν δύο αὐτῶν ἀρχεῖακῶν συλλογῶν, ὅπου θὰ ἔβλεπε τὸ ἱστορικὸν αὐτῶν τῶν μεταφράσεων τῶν τουρκικῶν ἐγγράφων καὶ θὰ ἐπέιθετο, φρονῶ, ἀπόλυτα—διότι τὴν θεωρῶ καλῆς πίστεως—ὅτι αὐτὰ ἔχουν μεταφρασθῆ μετὰ μέγαν ἐπιμέλειαν, θὰ ἔλεγα σχολαστικότητα, εἰς τὴν ἑλληνικὴν γλῶσσαν ἀπὸ Ἑλληνας σοβαροὺς ἐπιστήμονας, ἀποφοίτους τοῦ τουρκικοῦ πανεπιστημίου Κωνσταντινουπόλεως, τοὺς ἀειμνήστους νομομαθεῖς δικηγόρους Θεόδωρον Συμεωνίδην καὶ Χαρίτωναν Ἐμμανουηλίδην, καθὼς καὶ ἀπὸ τὸν ἄριστον τουρκολόγον Λάζαρον Ματζορίδην, διευθυντὴν τοῦ μεταφραστικοῦ Γραφείου Θεσσαλονίκης, διατελέσαντα μάλιστα καὶ δικαστὴν (καντὴν) ἐπὶ τουρκοκρατίας εἰς τὸ Ἱεροδικεῖον Θεσσαλονίκης, γνωρίζοντα πλὴν τῆς γλώσσης καὶ τὸ σύνολον τῆς τουρκικῆς διοικητικῆς καὶ νομικῆς ἐπιστήμης. Καὶ ὄχι μόνον αὐτὸ, ἀλλὰ αἱ μεταφράσεις αὐταὶ ἠλέγχθησαν ἀπὸ εἰδικὴν ἐπιτροπὴν ἐκ διακεκριμένων τουρκολόγων ἐπιστημόνων, τοῦ Δημητρίου Δίγκα, σπουδάσαντος τὸ δίκαιον εἰς τὴν Νομικὴν Σχολὴν Κωνσταντινουπόλεως καὶ διατελέσαντος βουλευτοῦ τοῦ βιλαετίου Θεσσαλονίκης εἰς τὴν τουρκικὴν βουλὴν, τοῦ Κωνσταντίνου Τσάπρου, δικηγόρου, ἀποφοίτου τῆς Σχολῆς Ἰνταντιέ (Μοναστηρίου) καὶ ἐπισήμου διερμηνέως τοῦ Γαλλικοῦ Προξενείου Θεσσαλονίκης. Τρίτον μέλος τῆς ἐπιτροπῆς ὑπῆρξεν ὁ ἀειμνήστος Μιχαὴλ Λάσκαρις, καθηγητὴς τῆς Ἱστορίας τῶν Μέσων καὶ Νεωτέρων Χρόνων τοῦ Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, λίαν γνωστὸς εἰς τοὺς Βουλγάρους ἐπιστήμονας. Ὁ κ. Δίγκας ζῆ ἀκόμη διανύων θαλερὸν γῆρας. Ὡς ἔγραψα καὶ ἀλλαγῶ ἢ ἐπιμέλεια τῆς συγκεντρώσεως, διαφυλάξεως καὶ ἡ εἰσηγήσεις τῆς μεταφράσεως ἀνήκει, ὡς εἶναι ἄλλωστε γνωστὸν, εἰς τὸν γράφοντα.

Ἡ κ. Β. Cvetkova ἐρωτᾷ εὐλόγως διατί δὲν ἐδημοσίευσεν εἰς αὐτοὺς τοὺς δύο τόμους φωτοτυπίας τινάς. Ὅταν ἤρχισεν αὐτὴν τὴν ἐργασίαν, μόλις εἶχον ἐπιστρέψῃ ἀπὸ τὸ Ἀλβανικὸν μέτωπον, ὅπου εὐρισκόμην μετὰ τῶν τέκνων τῆς Ἑλλάδος ἀντιμετωπίζοντας τοὺς εἰσβολεῖς πὺθ ἐπεβουλεύοντο τὴν ἐλευθερίαν καὶ τὴν ἀνεξαρτησίαν τῆς πατρίδος μου, ὅπως θὰ ἔπραττε κάθε πολίτης ἐλεύθερος. Μετ' ὀλίγον ἡ Θεσσαλονίκη εἶχε καταληφθῆ ἀπὸ τοὺς Γερμανοὺς καὶ τοὺς συμμάχους των, ἡ δὲ ἐχθρικὴ στρατιωτικὴ διοίκησις εἶχε διατάξῃ τὴν παράδοσιν τῶν ὑπὸ τῶν καταστημάτων καὶ πολιτῶν κατεχομένων φωτογραφικῶν μηχανῶν, ραδιοφῶνων, ὄπλων κ.λ. ἐπὶ ποινῇ ἐκτελέσεως πάντων τῶν ἀποκρυπτόντων καὶ μὴ παραδιδόντων ταῦτα. Τὰ ἐχαρακτήρισαν λείαν πολέμου οἱ λεηλατήσαντες τότε ὅλην τὴν Εὐρώπην Τεῦτονες. Ἐπῆρξα καὶ ἐγὼ θῦμα καὶ τοιουτοτρόπως ἀπώλεσα μίαν φωτογραφικὴν μηχανὴν Laika κατάλληλον διὰ φωτογράφησιν ἐγγράφων.

Μετὰ τὴν ἐκδίωξιν τῶν εἰσβαλόντων ἐχθρῶν ἀπὸ τὴν Ἑλλάδα καὶ τὴν ἐπάνοδον τῆς

φυγαδευθείσης ἐλευθερίας εἰς τὴν πατρίδα μου — καὶ νομίζω ὅτι τοῦτο πρέπει νὰ τὸ γνωρίζει ἡ B. Cvetkova — ἐδημοσίευσα ἄλλας τρεῖς ἐργασίας ὅπου ὑπάρχουν μεταφράσεις καὶ φωτοτυπίες πλείστων τουρκικῶν ἀρχεακῶν ἐγγράφων, τὴν ἀκρίβειαν τῶν ὁποίων δύνανται νὰ ἐξακριβώσῃ ἡ συγγραφεύς, ὥστε νὰ μὴ ἔχῃ καμίαν ἀμφιβολίαν.

Τὰ βιβλία ταῦτα εἶναι: α) Ἱστορικά Ἀρχεῖα Μακεδονίας, Γ'. Ἀρχεῖον Μονῆς Βλαττάδων (1436-1839), Θεσσαλονίκη 1955. Ὑπάρχουν ἐκεῖ ὀκτὼ φωτοτυπία πρωτοτύπων φερμανίων ἀνεκδότων μετὰ τῶν σχετικῶν μεταφράσεων εἰς τὴν ἐλληνικὴν, ὡς καὶ ἄλλαι τεσσαράκοντα τέσσαρες μεταφράσεις. β) Τουρκικὰ ἔγγραφα περὶ τοῦ Μακεδονικοῦ Ἀγῶνος, Θεσσαλονίκη 1958, ὅπου ὑπάρχουν τρεῖς φωτοτυπία τουρκικῶν ἐγγράφων μετὰ μεταφράσεων, ὡς καὶ ἑκατὸν εἰκοσι ὀκτὼ μεταφράσεις τουρκικῶν ἐγγράφων ἐπὶ τοῦ αὐτοῦ θέματος. γ) Ἀρματολοὶ καὶ κλέφτες εἰς τὴν Μακεδονίαν, β' ἐκδ., Θεσσαλονίκη 1970, ὅπου ὑπάρχουν δύο φωτοτυπία τουρκικῶν ἐγγράφων μετὰ μεταφράσεων, ὡς καὶ πενήκοντα ἔγγραφα μεταφρασμένα ἐκ τῆς τουρκικῆς εἰς τὴν ἐλληνικὴν, τὰ ὁποῖα, ὡς νομίζω, ἐνδιαφέρουν ἐξαιρετικὰ τὴν Βουλγαρίδα συγγραφέα ἀσχολουμένην μὲ τὸ θέμα τοῦτο. δ) Οἱ Μακεδόνες κατὰ τὴν ἐπανάστασιν τοῦ 1821, γ' ἐκδ., Θεσσαλονίκη 1967, ὅπου ὑπάρχουν 4 φωτοτυπία τουρκικῶν ἐγγράφων (πίν. XXI, XXII, XIII, XIV) καὶ μεταφράσεις αὐτῶν εἰς τὴν ἐλληνικὴν, ὡς καὶ πλῆθος ἄλλων παρομοίων ἐγγράφων μετὰ τῶν σχετικῶν μεταφράσεων, τὴν ἀκρίβειαν ὡς καὶ τὴν σημασίαν τῶν ὁποίων ἔκριναν πλείστοι ὡς γνωστὸν τουρκολόγοι Εὐρωπαῖοι, Ἀμερικανοί, Τούρκοι καὶ φυσικὰ Ἕλληνες.

Δὲν νομίζω ὅτι χρειάζονται περισσότερες διευκρινίσεις ἐπὶ τοῦ ἐν λόγῳ θέματος.

ΙΩΑΝ. Κ. ΒΑΣΔΡΑΒΕΛΛΗΣ

A. I. Ivanov, *Literaturnoe nasledie Maksima Greka. Harakteristika, atribucii, bibliografija* (=Ἡ φιλολογικὴ κληρονομία Μαξίμου τοῦ Γραικοῦ. Περιγραφή, κατηγορία, βιβλιογραφία), Leningrad (ἐκδ. Institut Russkoj Literatury) 1969, σελ. 248 + 2 εἰκ. ἐκτὸς κειμένου.

1. Ἡ προσωπικότης Μαξίμου τοῦ Γραικοῦ καθίσταται ὅλον ἐν καὶ περισσότερο ἀντικείμενον σοβαρᾶς μελέτης, ὡς ἡ τοῦ A. I. Ivanov, προερχομένη ἐκ τοῦ κύκλου τῶν βυζαντινολόγων τοῦ Λένινγκραδ. Ὁ συγγραφεὺς εἰργάσθη ὑπὸ τὰς ὁδηγίας τοῦ κορυφαίου ἐιδικοῦ εἰς θέματα παλαιωροσικῆς φιλολογίας D. S. Lihačov, ἀντ. μέλους τῆς Ἀκαδημίας Ἐπιστημῶν τῆς Σοβιετικῆς Ἐνώσεως (σ. 2 καὶ 3).

Τὰ ἔργα Μαξίμου τοῦ Γραικοῦ εἶναι γνωστὰ ἐκ τῆς ἐκδόσεως, εἰς τρεῖς τόμους, τῆς Θεολογικῆς Ἀκαδημίας τοῦ Καζάν (1859-1862). Ἐκτοτε καὶ μέχρι σήμερον μεμονωμένα ἐκδόσεις ἔργων Μαξίμου τοῦ Γραικοῦ εἶδον τὸ φῶς τῆς δημοσιότητος. Ἐνταῦθα ὁ A. I. Ivanov ἐξετάζει τὴν προσωπικότητα καὶ κυρίως τὴν φιλολογικὴν κληρονομίαν, τὴν καταλειφθεῖσαν εἰς τὴν Ἐπιστήμην ὑπὸ τοῦ Ἑλληνοῦ Ἀγιορείτου μοναχοῦ.

2. Εἰς τὰς προεισαγωγικὰς σημειώσεις «ἐκ τοῦ συγγραφέως» (σ.3-4) Μάξιμος ὁ Γραικὸς χαρακτηρίζεται «Ῥώσος συγγραφεὺς τοῦ 16ου αἰ.» (σ. 3). Ἡ ἀναφερομένη ἀνωτέρω ἐκδοσις τῶν ἔργων Μαξίμου τοῦ Γραικοῦ (Καζάν 1859-1862) χαρακτηρίζεται, καὶ ὑπὸ τῶν πρὸ τοῦ A. I. Ivanov ἀσχοληθέντων μὲ τὸ ἔργον τοῦ Ἀγιορείτου λογίου, ὡς «μὴ ἱκανοποιητικὴ» τόσον ἐπειδὴ δὲν συνεκεντρώθησαν ἅπαντα τὰ χειρόγραφα, ὅσον ἐπίσης καὶ διότι ἐξεδόθησαν κατὰ τρόπον μὴ ἐπιστημονικόν (σ. 3). Ἐν συνεχείᾳ ὁ συγγραφεὺς ἀναφέρει ὅτι πολλοὶ πρὸ αὐτοῦ ἀσχοληθέντες ἐπιστήμονες ἐθεώρησαν ὡς ἔργα Μαξίμου τοῦ Γραικοῦ ἅπλᾳ μεταφράσεις τὰς ὁποίας οὗτος ἐπραγματοποίησε (κυρίως λημμάτων ἐκ τοῦ

λεξικού Σούδα) (σ. 3) και, τέλος, σημειοί ότι εις Μάξιμον τὸν Γραικὸν ἀνήκουν 365 χειρόγραφα, ἐκ τῶν ὁποίων τὰ 164 παραμένουν εἰσέτι ἀνέκδοτα (σ. 4).

Εἰς τὴν μακρὰν βιβλιογραφικὴν κυρίως εἰσαγωγὴν του (σ. 5-38) ὁ συγγραφεὺς ἀναλύει πάσας τὰς γνωστὰς μελέτας περὶ Μαξίμου τοῦ Γραικοῦ καὶ ἐπαναλαμβάνει τὴν ἔρευναν περὶ τῆς ζωῆς καὶ τῆς δράσεως τοῦ λογίου Ἁγιορείτου μοναχοῦ, κατὰ πόσον δηλ. οὗτος ὑπῆρξεν οὐ μ α ν ι σ τ ῆ ς ἤ πα ρ α δ ο σ ι α κ ὸ ς<sup>1</sup>, ὑπογραμμίζων τὸ γεγονός ὅτι τόσον ἡ ρωσικὴ ὅσον καὶ ἡ ἑλληνικὴ ἐπιστῆμη δὲν ἠρεῦνησαν ἀρκούντως μέχρι τοῦδε τὴν προσφορὰν Μαξίμου τοῦ Γραικοῦ κατὰ τὴν δεκαετὴ παραμονὴν του ὡς μοναχοῦ ἐν τῇ μονῇ Βατοπεδίου τοῦ Ἁγίου Ὁρους (σ. 19).

Ἀκολουθεῖ ἡ βιβλιογραφικὴ ἔκθεσις τῶν ἔργων Μαξίμου τοῦ Γραικοῦ (σ. 39-215), ἔνθα ὁ Α. Ι. Ivanov, παραθέτων ἐκδόσεις καὶ χειρόγραφα, διαιρεῖ τὰ ἐκδοθέντα ἤδη καὶ ἀνέκδοτα εἰσέτι ἔργα τοῦ λογίου Ἁγιορείτου μοναχοῦ εἰς: α) ἔργα μεταφραστικά (σ. 39-89, ἀριθμ. ἔργων 1-113), β) ἔργα σχετικὰ μετὰ τὴν γραμματικὴν καὶ τὴν λεξικογραφίαν (σ. 89-104, ἀριθμ. ἔργων 114-127), γ) ἔργα δογματικὰ καὶ πολεμικὰ (σ. 104-119, ἀριθμ. ἔργων 128-151), δ) ἔργα κατὰ τῆς ἀστρολογίας, τῶν ἀποκρύφων καὶ διαφόρων προλήψεων (σ. 119-133, ἀριθμ. ἔργων 152-174), ε) ἔργα ἠθικὰ (σ. 133-145, ἀριθμ. ἔργων 175-214), ς) ἔργα δημοσιογραφικοῦ χαρακτήρος (σ. 145-160, ἀριθμ. ἔργων 215-234), ζ) ἔργα αὐτοβιογραφικοῦ χαρακτήρος (σ. 160-171, ἀριθμ. ἔργων 235-251), η) ἄρθρα ἐπεξηγηματικὰ ἐπὶ θεολογικῶν καὶ ἐκκλησιαστικῶν θεμάτων (σ. 171-189, ἀριθμ. ἔργων 252-317), θ) ἔργα ἐπὶ θεμάτων ἐκκλησιαστικῆς ἱστορίας (σ. 189-201, ἀριθμ. ἔργων 318-345) καὶ ι) Varia (σ. 201-215, ἀριθμ. ἔργων 345-365).

Εἰς τὰ συμπεράσματα τῆς μελέτης του (σ. 216-217) ὁ συγγραφεὺς ἐκφράζει τὴν εὐχὴν, ὅπως πραγματοποιηθῇ κριτικὴ ἔκδοσις ἀπάντων τῶν ἔργων Μαξίμου τοῦ Γραικοῦ (σ. 216<sup>2</sup> πρβλ. καὶ αὐτόθι σσ. 35-36).

Εἰς τὰς σ. 218-236 ὁ συγγραφεὺς παραθέτει ρωσικὴν (σ. 218-232) καὶ ξένην (σ. 232-236) βιβλιογραφίαν. Ἡ ἑλληνικὴ βιβλιογραφία ἀναφέρεται εἰς τὰς σ. 235-236. Τὸ ἔργον περατοῦται μετὰ κατάλογον κυρίων ὀνομάτων (σσ. 237-243), μετὰ κατάλογον τῶν κυριωτέρων ἐκ τῶν χρησιμοποιηθέντων χειρογράφων (σ. 244-245), μετὰ κατάλογον συντομογραφικῶν (σ. 246), μετὰ κατάλογον τῶν εἰκόνων (σ. 247) καὶ τέλος μετὰ τὸν πίνακα περιεχομένων καὶ τεχνικὰς πληροφορίας περὶ τῆς ἐκδόσεως (σ. 248).

3. Ἐναμφισβητήτως ἡ μελέτη τοῦ Α. Ι. Ivanov ἀποτελεῖ ὑποδειγματικὴν ἐργασίαν, ἡ ὁποία σημειοῖ μέγα βῆμα εἰς τὴν ἔρευναν τῶν περὶ Μαξίμου τοῦ Γραικοῦ σπουδῶν. Ὁ συγγραφεὺς ἔδωκεν εἰς τὴν ἐπιστῆμην τὸν βασικὸν κατάλογον τῶν ἔργων, ὁ ὁποῖος καὶ θὰ χρησιμεύσῃ ὡς ὁδηγὸς εἰς ἐνδεχομένην ἔκδοσιν ἀπάντων τῶν ἔργων Μαξίμου τοῦ Γραικοῦ.

Εἰς τὴν ἀνά χειρὰς μελέτην δίδονται ἄφθονα παραθέματα (ἐξ ὧν ἀποτελοῦν ἀκροτελευτίους φράσεις) χειρογράφων εἰς τὴν ἑλληνικὴν γλῶσσαν. Δυστυχῶς ὁμοίως τὰ τυπογραφικὰ λάθη εἰς τὴν ἑλληνικὴν εἶναι πολλὰ.

Ὡς πρὸς τὰ ἐλάχιστα (11) λήμματα τῆς ἑλληνικῆς βιβλιογραφίας θὰ εἶχον νὰ παρατηρήσω ὅτι καλὸν θὰ ἦτο ὁ συγγραφεὺς νὰ ἀνέφερον εἰς τὸ ὑπ' ἀριθμ. 78 (σ. 236) ἔργον τοῦ Γρ. Παπαμιχαήλ<sup>3</sup>, ὅτι ἐκεῖ συγκεντρῶνται 86 ἔργα<sup>3</sup> σχετικὰ μετὰ τὴν ζωὴν, τὴν δρᾶσιν καὶ

1. Πρβλ. καὶ γνώμην τοῦ καθηγητοῦ Ἁ ν τ ω ν ῖ ο υ - Α ἰ μ ἰ λ ῖ ο υ Ν. Τ α χ ῑ ἄ ο υ, ὅστις κρίνει γαλλιστὶ τὸ ἔργον τοῦ Α. Ι. Ivanov ἐν «Cyrillomethodianum», τ. 1 (1971), σ. 214.

2. Γ ρ. Π α π α μ ι χ α ἤ λ, Μάξιμος ὁ Γραικὸς ὁ πρῶτος φωτιστὴς τῶν Ρώσων, Ἄθη- ναι 1950, σσ. 654.

3. Ἔ.ἄ., σ. 528-531.

τὴν ἐποχὴν Μαξίμου τοῦ Γραικοῦ<sup>1</sup>. Εἰς ταῦτα δεόν νά προστεθῆ 1) καὶ τὸ ὑπ' αὐτοῦ τούτου τοῦ Γρ. Παπαμιχαήλ συγγραφέν, ἀλλὰ μὴ ἀναφερόμενον ὑπὸ τοῦ ἰδίου, ἄρθρον<sup>2</sup>: Ἡ ἀνθελληνικὴ μονορθοδοξία τῶν Ρώσων τοῦ ΙΕ' αἰῶνος καὶ Μάξιμος ὁ Γραικὸς (Ὁμιλία ρηθεῖσα ἐν τῇ Αἰθούσῃ τῆς Ἀκαδημίας κατὰ τὴν ἑκτακτὸν αὐτῆς συνεδρίαν τῆς 10 Μαΐου 1947), «Ἐκκλησία» (Ἀθηνῶν), τ. ΚΔ' (1947) σ. 230-232, 243-246, 264-266, 293-295 καὶ ἀνάτυπον, Ἀθῆναι (τύποις «Φοῖνικος») 1947, σ. 31. 2) Ι. Ὁρ. Καλογήρου, Περὶ τὴν ὑπὸ τοῦ Bernhar Schultze, S. J., κριτικὴν ἐξέτασιν Μαξίμου τοῦ Γραικοῦ ὡς Θεολόγου (Ἀριστοτέλειον Πανεπιστήμιον Θεσσαλονίκης, Ἐπιστημονικὴ Ἐπετηρὶς ἐκδομένη ὑπὸ τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς, τόμος ἐνδέκατος, σ. 213-265), Θεσσαλονίκη 1966. 3) Π. Κανελλόπουλου, Ἱστορία τοῦ εὐρωπαϊκοῦ πνεύματος, μέρος δεύτερο, τεῦχος α', Ἀθῆναι 1968 (περὶ Μαξίμου σ. 90-131). 4) Κ. Κ. Παπουλίδη, Δύο χειρόγραφα Μαξίμου τοῦ Γραικοῦ, «Ἀπόστολος Ἀνδρέας» (Κωνσταντινουπόλεως), 31.5.1961. 5) Κ. Κ. Παπουλίδη, Ἄγνωστα ἔργα Μαξίμου τοῦ Γραικοῦ, «Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς» (Θεσσαλονίκης), τ. 69 (1966), σ. 255-259.

Καὶ ἐπειδὴ ὁ Α. Ι. Ivanov ἀναφέρει εἰς τὴν βιβλιογραφίαν καὶ λήμματα ἐξ ἐγκυκλοπαιδειῶν μὴ ἐλληνικῶν<sup>3</sup>, ἄς μοι ἐπιτραπῆ νά συμπληρώσω καὶ τὰ σχετικὰ ἐκ τῆς ἐλληνικῆς γραμματείας τῆς πρὸ τοῦ 1969 (χρονολογίας τῆς ἐκδόσεως τοῦ ἔργου τοῦ Α. Ι. Ivanov): 6) Ἀνω νόμου, Μάξιμος ὁ Γραικός, Γενικὴ Παγκόσμιος Ἐγκυκλοπαιδεία «Πάπυρος-Λαρούς» (Ἀθῆναι), τ. 9 (1963), σ. 750. 7) Ἀνω νόμου, Μάξιμος ὁ Ἀγιορείτης, Νεώτερον Ἐγκυκλοπαιδικὸν Λεξικὸν «Ἡλίου» (Ἀθῆναι), τ. 12 (ἄ.ἐ.), σ. 967. 8) Ν. Α. Βέη, Μάξιμος ὁ Ἀγιορείτης, Ἐγκυκλοπαιδικὸν Λεξικὸν Ἐλευθερουδάκη (Ἀθῆναι), τ. 9 (1930), σ. 134. 9) Σ. Ι. Βουτυρά, Μάξιμος ὁ Ἀγιορείτης, Λεξικὸν Ἱστορίας καὶ Γεωγραφίας, τ. 4, Κωνσταντινούπολις 1881, σ. 498-499. 10) Γρ. Παπαμιχαήλ, Μάξιμος ὁ Ἑλληνας, Μεγάλῃ Ἑλληνικῇ Ἐγκυκλοπαιδείᾳ, ἐκδ. δευτέρα (Ἀθῆναι), τ. 16 (ἄ.ἐ.), σ. 651 καὶ 11) Βλ. Ι. Φειδᾶ, Μάξιμος ὁ Γραικός, «Θρησκευτικὴ καὶ Ἠθικὴ Ἐγκυκλοπαιδεία» (Ἀθῆναι), τ. 8 (1966), σ. 627-632.

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ Κ. ΠΑΠΟΥΛΙΔΗΣ

Δημητρίου Κ. Σαμσάρη, Ἡ Κοινότης τοῦ Ἁγίου Πνεύματος Σερρῶν ἐπὶ Τουρκοκρατίας (Ἱστορία-Τοπογραφία-Κοινοτικὸς βίος-Γλωσσικά καὶ Ἱστορικὰ Ἐγγραφα), Θεσσαλονίκη 1971, 8ο, σελ. 159 καὶ 12 πίνακες ἐκτὸς κειμένου.

Πολλοὶ καὶ διάφοροι εἶναι οἱ λόγοι ποὺ ὀδηγοῦν τὸν ἐρευνητὴ πρὸς μιὰ ἢ πρὸς ἄλλη κατεύθυνση ἐρευνας. Τοῦ κ. Δ. Σαμσάρη οἱ λόγοι ἦταν δύο: ἡ ἀνακάλυψη ἀπὸ τῆ μιὰ κατὰ τὸ θέρος τοῦ 1967 σημαντικοῦ προῖστορικοῦ οἰκισμοῦ στὴν Κοινότητα τοῦ Ἁγίου Πνεύματος τῆς Περιοχῆς Σερρῶν, καὶ ἡ ἀνεύρεση σπουδαίων ἀνεκδότων κωδίκων τῶν χρόνων τῆς τουρκοκρατίας ἀπὸ τὴν ἄλλη. Καὶ στάθηκαν, ὅπως ὁ ἴδιος ὁ συγγραφεὺς βεβαιώνει,

1. Δεόν νά σημειωθῆ διὰ τὴν ἱστορίαν τοῦ θέματος, ὅτι ὁ Α. Ι. Ivanov παραλείπει εἰσεῖτι καὶ τὸν Κ. Σάθαν (Νεοελληνικὴ Φιλολογία..., Ἀθῆναι 1868, πρβλ. περὶ Μαξίμου σ. 124-126).

2. Καὶ τοῦτον, διότι, ἐνῶ ἡ ἀναφερομένη μονογραφία τοῦ Γρ. Παπαμιχαήλ φέρει ἔτος ἐκδόσεως τὸ 1950, ἐν τούτοις αὕτη συντάγη καὶ ἐξετυπώθη κατὰ τὴν διάρκειαν τοῦ δευτέρου παγκοσμίου πολέμου, ὅτε ἡ Ἑλλάς ἐτέλει ὑπὸ ξενικὴν κατοχὴν. Πρβλ. καὶ αὐτότι σ. 6-7.

3. Πρβλ. σ. 234 ὑπ' ἀριθμ. 39 καὶ 44 λήμματα ἐκ τοῦ Dictionnaire de Théologie Catholique καὶ τῆς Enciclopedia Italiana ἀντιστοίχως.

αὐτὰ τὰ δύο συμβάντα τὰ κίνητρα, γιὰ ν' ἀρχίσῃ τὴν ἔρευνα τῆς τόσο παραμελημένης ἱστορικῆς Κοινότητος.

Τὴ μελέτη προλογίζει ὁ ἴδιος ὁ συγγραφέας δίνοντας σὲ πολὺ γενικὲς γραμμὲς καὶ τὸ διάγραμμα τῆς. Ἀκολουθεῖ «Εἰσαγωγικὸν μέρος» στοῦ ὁποίου τὰ κεφ. Α' (σ. 11-14) καὶ Β' (σ. 14-17) ἀναφέρονται ἡ γεωγραφικὴ θέση τῆς Κοινότητος καὶ οἱ διαφορὲς ὀνομασίες τῆς σὲ προηγούμενες ἱστορικὲς ἐποχές. Στὸ Γ' κεφ. τῆς εἰσαγωγῆς (σ. 17-22) ὁ κ. Σαμσάρης προβαίνει, καθὼς λέγει, σὲ σύντομη «ἀπεικόνισιν» (γιατὶ λείπουν οἱ θετικὲς ἱστορικὲς καὶ ἀρχαιολογικὲς πληροφορίες) τῆς ἱστορίας τῆς Κοινότητος, παρόλες ὅμως τὶς σωστὲς προσπάθειες τοῦ συγγραφέα δὲν μᾶς γίνονται τελικὰ σαφῆ οὔτε ἡ ἱστορικὴ καταγωγὴ τῆς οὔτε καὶ αὐτὴ ἡ προέλευση τῆς ὀνομασίας τῆς διὰ μέσου τῶν αἰώνων.

Ἡ κυρίως μελέτη ἀρχίζει ἀμέσως ἔπειτα, διαιρεμένη σὲ Α' μέρος (σ. 22-73) καὶ Β' μέρος (σ. 75-107).

Τὸ Α' μέρος τῆς κυρίως μελέτης, χωρισμένο σὲ ἔννεα κατατοπιστικὰ κεφάλαια, περιλαμβάνει γενικὰ τὸν πολιτικὸ, κοινωνικὸ, θρησκευτικὸ, οἰκονομικὸ καὶ πνευματικὸ βίον τῆς Κοινότητος. Ἀρχίζει ἀπὸ τὴν τουρκικὴν κατάκτηση θέτοντας ὡς χρονικὸ ὄριο τὴν ἄλωση τῆς πόλεως τῶν Σερρῶν (1371), συνεχίζει μὲ τὴν διοικητικὴν καὶ δημογραφικὴν κατάσταση ἐπὶ τουρκοκρατίας, γιὰ νὰ σταθῇ λίγο περισσότερο στὴν τοπικὴ αὐτοδιοίκηση. Στὸ τελευταῖο αὐτὸ κεφάλαιο ὁ συγγραφέας ἀντλώντας ἀπὸ διαφορὰς ἀνέκδοτες ἱστορικὲς πηγές, ποὺ διασώθηκαν στὸ χωριό, καὶ ἀπὸ πληροφορίες (κυρίως γιὰ τὴν τελευταία δεκαετία τῆς τουρκοκρατίας) ἠλικιωμένων κατοίκων του, περιγράφει μὲ σαφήνεια ὅλα ὅσα ἀφοροῦν στὸ μηχανισμὸ τῆς τοπικῆς αὐτοδιοικήσεως, ὅπως τὸ σκοπὸ τῆς ὑπάρξεως τῆς κοινότητος, τὶς συνελεύσεις τῶν μελῶν τῆς, τὰ διοικητικὰ ὄργανα (προεστοί, πρόκριτοι, μουχτάρης, πρωτόγερος, ἐκκλησιαστικοὶ ἐπίτροποι) καὶ τὶς ὑποχρεώσεις τοὺς ἀπέναντι τὸν κατακτητὴ καὶ στοὺς ὑποδούλους.

Ἐνδιαφέρον παρουσιάζει τὸ Δ' κεφ. «Γεωργικὸς βίος τῶν κατοίκων» (σ. 39-43), στὸ ὁποῖο σὲ τέσσερες παραγράφους ὁ συγγρ. περιγράφει τὶς μικρὲς καλλιέργειες, δίνοντας τὴν πρέπουσα σημασία στὴ βαμβακοκαλλιέργεια, τὴ σπουδαιότερη πλουτοφόρο πηγὴ τῶν χρόνων τῆς τουρκοκρατίας στὴν περιοχὴ αὐτὴ. Ἀναφέρει ἐπίσης τὴν ἐλάχιστη κτηνοτροφικὴ ἐνασχόληση τῶν κατοίκων τοῦ χωριοῦ.

Τὰ περὶ φορολογίας κεφ. Ε' καὶ ΣΤ' (σ. 44-52) διαιρεμένα ἀπ' τὸ συγγρ. σὲ κατηγορίες, ὅπως τακτικοί-ἔκτακτοι φόροι, τοπικὰ δασίματα στὸν ἀγὰ (ἀγαλίκια, μαγιαμαλίκια, μαξισία), δαπάνες φιλοξενίας τοῦ τουρκικοῦ στρατοῦ καὶ πολλὰ ἄλλα ἔξοδα τῆς Κοινότητος γιὰ τὸ μπέη, μαρτυροῦν πόσο δύσκολη εἶχε γίνῃ ἡ ζωὴ τῶν κατοίκων τῆς Κοινότητος στοὺς τελευταίους αἰῶνες τῆς τουρκοκρατίας (19ο καὶ ἀρχὲς 20οῦ) ὡς τὴν ἀπελευθέρωση.

Μὲ ὥραιο τρόπο παρουσιάζεται ἀπὸ τὸν κ. Σαμσάρη καὶ ἡ οἰκονομικὴ κατάσταση τῆς Κοινότητος στοὺς ἴδιους αἰῶνες (σ. 53-57). Παραθέτει ὁ συγγρ. πίνακες μὲ ἐτήσιους προϋπολογισμοὺς, ἔσοδα-ἔξοδα τῆς Κοινότητος καὶ πολὺ σωστὰ συγκρίνει τὴν ἀγοραστικὴν ἀξία τῶν νομισμάτων τῆς ἐποχῆς, γροσιῶν καὶ παράδων, μὲ τὴν διατίμηση διαφόρων προϊόντων καὶ εἰδῶν διατροφῆς. Ἐπίσης ὥραϊα ἐξιστορεῖ ὁ συγγρ. (σ. 58-67) τὴν κοινωνικὴν καὶ πνευματικὴν ζωὴ τοῦ Ἁγίου Πνεύματος, ποὺ ἀνέπτυξε λαμπρὴ δρᾶση στοὺς ἐξεταζόμενους αἰῶνες μὲ τὴν συντεχνία τῶν γεωργῶν, τὰ φιλοπρόδοα σωματεῖα «Φιλοκαλία» καὶ «Συνδρομὴ» καὶ τὸ σχολεῖο του, ποὺ ἀποτελοῦνταν ἀπὸ ἀρρεναγωγεῖο καὶ παρθεναγωγεῖο.

Τὸ ὑποκεφάλαιο 2, «Ἐπανάστασις 1821» (σ. 67-70) τοῦ Θ' κεφ. «Ἡ Κοινότης εἰς τοὺς ἀπελευθερωτικὸς ἀγῶνας τοῦ Ἑλληνισμοῦ» μᾶς φαίνεται κάπως ἀοριστολογικὸ-ὑποθετικὸ, γιὰτὶ ὁ συγγρ., χωρὶς νὰ παρουσιάσῃ ἀδιάσειστα ἱστορικὰ ντοκουμέντα, προσπαθεῖ ἀπὸ τὰ συμφραζόμενα, θὰ λέγαμε, νὰ προβῇ σὲ ἱστορικὲς διαπιστώσεις. Ἐπειδὴ δηλ. ὁ Ν. Κασομούλης στὰ «Ἐνθυμήματά» του (τ. 1, σ. 136) λέγει ὅτι «...οἱ χωριάται τῶν Σερρῶν ἦσαν προδιατεθειμένοι...», ὁ κ. Σαμσάρης γράφει μὲ τὴν σειρὰ του, ὅτι: «Καὶ εἰς τοὺς «χω-

ριάτας» αὐτοὺς θὰ πρέπει νὰ συγκαταλέξωμεν ὡς πρώτους καὶ καλλιτέρους τοὺς κατοίκους τοῦ ὑπὸ μελέτην χωρίου.» καὶ «δὲν θὰ εἴμεθα μακρὰν τῆς πραγματικότητος, ἐὰν μεταξὺ τῶν στρατολογηθέντων Δοβιστινῶν καὶ Σερραίων... ἀναζητήσωμεν καὶ νέους ἐνθέρμους ἐκ τῆς Κοινότητος τοῦ Ἁγίου Πνεύματος».

Μὲ τὴν πληροφορία τῆς ἀπελευθερώσεως τῆς Κοινότητος (29 Ἰουνίου 1913) τελειῶναι τὸ Α΄ μέρος τῆς μελέτης.

Τὸ Β΄ μέρος τῆς μελέτης παρουσιάζει μεγαλύτερη ποικιλία σὲ ὕλη. Στὴν ἀρχὴ ὁ συγγρ. δίνει πληροφορίες γιὰ τέσσερα — ἀπὸ τὰ σημαντικώτερα προφανῶς — πρόσωπα τοῦ χωριοῦ, τοὺς Χατζῆ Ἀντώνη Δημητρίου ποὺ διετέλεσε προεστῶς τῆς Κοινότητος ἀπ' τὸ 1790 ὡς τὸ 1813, Θωμᾶ Παπαοικονόμου, ἀρχιμανδρίτη (1915) καὶ πράκτορα τοῦ «ἐν Σέρραις Ἑλληνικοῦ Προξενείου» κατὰ τὸν Μακεδονικὸ ἀγῶνα, Δημήτριον Παπαζαχαρίου, δάσκαλο καὶ συγγραφέα μὲ δράση στὴ Μ. Ἀσία καὶ τὴν πατρίδα του, καὶ Ἰωάννη Τέγου, δάσκαλο, ποὺ ἀσχολήθηκε ὁμως μὲ τὸ ἐμπόριο.

Τὸ κεφ. Β΄ (σ. 79-94) περιλαμβάνει τὰ ἱστορικὰ μνημεῖα τῆς ἐξεταζόμενης ἐποχῆς στὴν περιοχὴ, ποὺ δὲν εἶναι ἄλλα ἀπ' τὸ ναὸ τῆς Ἁγίας Παρασκευῆς (ἔτος ἰδρύσεως 1805), τὸ ναὸ τῶν Ἁγίων Κων/νου καὶ Ἑλένης (1872), τὸ ἐξωκκλήσι τοῦ Προφήτου Ἡλιοῦ (1911) καὶ τὴ Μονὴ τοῦ Ἁγίου Πνεύματος ἢ ὅπως ἄλλωθι λέγεται Ἁγίας Τριάδος (1857). Ἡ περιγραφὴ τῶν ἱστορικῶν αὐτῶν μνημείων περιέχει, χωριστὰ γιὰ τὸ καθένα, τὸ ἱστορικὸ τῆς ἰδρύσεώς του (σῶζονται μέχρι σήμερα οἱ ἐπιγραφές μὲ τοὺς κτίτορες ἢ δωρητές), τὴν ἀρχιτεκτονικὴν του, τὶς τοιχογραφίες του, τὶς φορητὲς εἰκόνες του (μὲ ἀκριβεῖς περιγραφές των), τὰ ἀφιερώματα καὶ ἐπὶ πλέον γιὰ τὴ Μονὴ τοῦ Ἁγ. Πνεύματος ἓνα πίνακα τῆς οἰκονομικῆς καταστάσεώς της τῶν ἐτῶν 1891-1912.

Στὸ Γ΄ κεφ. (σ. 95-97) γίνεται μνεία τριῶν «Παλαιοχωρίων» τῆς περιοχῆς τοῦ Ἁγίου Πνεύματος (Ζελί, Ράχοβα καὶ Δράνοβα), ποὺ ἔχουν πιά διαλυθῆ. Στὸ Δ΄ τέλος κεφ. «Γλωσσικά: Τοπωνύμια» (σ. 98-108), ἀπὸ τὰ γλωσσικὰ μνημεῖα τῆς Κοινότητος δίνει ὁ συγγρ. σὲ ἀλφαβητικὴν σειρὰ κατάλογο τῶν τοπωνυμίων.

Τὸ μεγαλύτερο ὁμως ἐνδιαφέρον, κατὰ τὴ γνώμη μας, παρουσιάζει τὸ «Παράρτημα» (σ. 109-154) μὲ τὸ κοινοτικὸν κατάστιχο καὶ τὰ ἀνέκδοτα δικαιοπρακτικὰ καὶ λοιπὰ ἔγγραφα. Τὸ κοινοτικὸν κατάστιχο (σ. 111-128) εἶναι τῶν ἐτῶν 1807-1813 καὶ σὲ 28 σελίδες, ἀριθμημέναι ἀπὸ τὸ συγγρ. περιέχει καταστρώσεις ἰσολογισμῶν τῆς Κοινότητος, καταγραφές κοινοτικῶν χρεῶν καὶ εἰσπράξεων καὶ οἰκονομικοὺς ἀπολογισμοὺς τοῦ προεστῶτος Χ΄ Ἀντ. Δημητρίου. Τὰ ὑπόλοιπα ἀνέκδοτα ἔγγραφα, 9 τὸν ἀριθμὸν, εἶναι τρία πωλητήρια τῶν ἐτῶν 1865-1880 καὶ 1891, ἓνα ἐξοφλητικὸν τοῦ ἔτους 1880, ἓνα συμφωνητικὸν τοῦ 1888, ἓνα πιστοποιητικὸν τοῦ «ἐν Σέρραις Ἑλληνικοῦ Προξενείου» καὶ ἐπιστολὰς τῶν ἐτῶν 1870, 1883 καὶ 1904 ἕως 1912.

Ἡ μελέτη κλείνει μὲ τὴν παράθεση τῆς πλούσιας βιβλιογραφίας (σ. 137-142), ποὺ χρησιμοποιοῦν ὁ συγγρ. στίς παραπομπάς, εὐρητηρίου (σ. 143-154), περιεχομένων καὶ 12 πινάκων, ἐκτὸς κειμένου, μὲ φωτογραφίες, τοπωνυμικὸν χάρτην, τοπογραφικὸν σκαρίφημα καὶ φωτοτυπίαις μερικῶν ἀπὸ τὰ ὡς τώρα ἀνέκδοτα ἔγγραφα.

Τελειώνοντας τὴν παρουσίασιν τοῦ ἔργου τοῦ κ. Σαμσάρη πιστεύομε ὅτι ὁ συγγρ. πέτυχε βασικὰ τὸ σκοπὸν του, παρὸς τὸ πού, ὅπως καὶ ὁ ἴδιος ὁμολογεῖ, λείπουν οἱ ἐπαρκεῖς ἱστορικὲς καὶ ἀρχαιολογικὲς μαρτυρίαι, καὶ ἐλπίζομε ὅτι τὸ ἔργο του θὰ ἀποτελέσῃ παράδειγμα πρὸς μίμησιν γιὰ μιὰ πιὸ ἐπισταμένην ἔρευνα καὶ μελέτην τῆς ἱστορίας καὶ ἄλλων κοινοτήτων τῆς Μακεδονίας.



Δ η μ η τ ρ ί ο υ Κ. Σ α μ σ ᾶ ρ η, Συμβολή εις τήν ιστορίαν τῆς Κοινότητος Ἑμμανουήλ Παπᾶ (Ὁ ναός τοῦ Ἁγίου Ἀθανασίου καί ὁ ἀνέκδοτος κώδιξ αὐτοῦ), Σέρραι 1970, 8ον, σελ. 86 καί 9 πίνακες ἐκτός κειμένου (ἄνευ ἀριθμήσεως).

Ἄξιόλογη συμβολή γιά τή γνώση τῆς τοπικῆς ιστορίας τῆς Μακεδονίας ἀποτελεῖ τὸ βιβλίον αὐτό τοῦ κ. Δημητρίου Κ. Σαμσάρη, τὸ ὁποῖο καί παρουσιάζουμε παρακάτω μέ συντομία.

Ἀναλυτικά τὰ περιεχόμενα τοῦ βιβλίου ἔχουν ὡς ἐξῆς: Στὴν ἀρχὴ προτάσσεται πρόλογος (σ. 7-8), στὸν ὁποῖο ὁ κ. Σαμσάρης ἀναφέρει τοὺς λόγους, ποὺ τὸν ὤθησαν στὴ συγγραφή τοῦ βιβλίου, καί τὸ σκοπὸ τῆς μελέτης αὐτῆς, ποὺ εἶναι διπλός. Πρῶτα ἀπὸ τῆ μελέτη τοῦ ναοῦ ἀποκοτοῦμε μιὰ ἐμπειρία γιά τὶς καλλιτεχνικὲς δυνατότητες καί προτιμήσεις τῆς λαϊκῆς δημιουργίας καί γνωρίζουμε τὴν ἔντονη θρησκευτικὴ πίστη τῶν ὑποδούλων Σερραίων καί δεύτερον ἀπὸ τῆ μελέτη τοῦ κώδικα ἀντλοῦμε πολὺτιμες ἱστορικὲς πληροφορίες γιά τὴν Κοινότητα τῆς Δοβίστης.

Ἀκολουθεῖ ἡ εἰσαγωγή (σ. 9-16) μέ τίτλο, «Ὁ Καζᾶς τῶν Σερρῶν κατὰ τὸν τελευταῖον αἰῶνα τῆς Τουρκοκρατίας», στὴν ὁποία ὁ συγγραφέας ἀναφέρει σὲ γενικὲς γραμμὲς τὴν ἱστορία τῆς περιοχῆς Σερρῶν κατὰ τὸν 19ον αἰῶνα, ἀπὸ οἰκονομικὴ, διοικητικὴ, ἐμπορικὴ, ἐκπαιδευτικὴ καί ἐκκλησιαστικὴ ἄποψη.

Στὸ πρῶτο μέρος τοῦ κυρίου σώματος τῆς μελέτης, ποὺ ἔχει τὸν τίτλο «Ὁ ναός τοῦ Ἁγίου Ἀθανασίου» (σ. 17-21) καί στὸ α' κεφάλαιο ὁ κ. Σαμσάρης ὁμιλεῖ γενικά γιά τὸ κτίσιμο τοῦ ναοῦ, ποὺ ἔγινε τὸ 1805. Στὴν ἀνέγερση βοήθησε ἀρκετὰ ὁ προεστῶς τῆς Δοβίστης Γεώργιος, ἀνεψιὸς τοῦ ἥρωα τῆς ἐπαναστάσεως τοῦ 1821 Ἑμμανουήλ Παπᾶ, ὁ ὁποῖος ἐξασφάλισε καί τὴν ἀπαραίτητη ἄδεια ἀπὸ τὸν Σουλτάνο. Ὅπως ἀναφέρει καί ἡ σχετικὴ ἐπιγραφή, ποὺ βρίσκεται στὸ ὑπέρθυρο τῆς εἰσόδου ἀπὸ τὸν νάρθηκα στὸν κυρίως ναό, ἡ ἐκκλησία αὐτὴ κτίστηκε ἀπὸ τὸν ἀρχιτέκτονα Ἀνδρέα, ποὺ καταγόταν ἀπὸ τὴν Καστοριά.

Στὸ β' κεφάλαιο (σ. 22-26) περιγράφεται τὸ ἐσωτερικὸ τοῦ ναοῦ. Ὁ συγγραφέας παρουσιάζει πρῶτα τὸ ξυλόγλυπτο τέμπλο, ποὺ κοσμεῖται ἀπὸ παραστάσεις, ποὺ ἀπεικονίζουν σκηνὲς ἀπὸ τὴν Παλαιὰ καί Καινὴ Διαθήκη, τὶς ὁποῖες ζωγράφισε ὁ ξυλογλύπτης (ταλιδῶρος) Κοσμᾶς Δέμπρελης τὸ 1864. Στὴ συνέχεια περιγράφονται οἱ σπουδαιότερες φορητὲς εἰκόνες τοῦ ναοῦ (δέκα τὸν ἀριθμὸ), ποὺ εἶναι ἔργα τῶν ζωγράφων τῆς Δοβίστας καί τῶν γειτονικῶν χωριῶν, καθὼς καί τῆς πόλεως τῶν Σερρῶν, Νικολάου Χατζηγεωργίου, Ἀθανασίου Μόκουβα καί Μιχαήλ Ζωγράφου, ὅπως μαρτυροῦν οἱ σχετικὲς ἐπιγραφὲς τῶν εἰκόνων. Οἱ παραπάνω εἰκόνες χρονολογοῦνται ἀπὸ τὸ 1762 ὡς τὸ 1847.

Στὸ β' μέρος (σ. 27-76) μέ τὸν τίτλο «Ὁ κώδιξ τῆς ἱεράς ἐκκλησίας τοῦ Ἁγίου Ἀθανασίου (1879-1926) ἔχουμε τρία κεφάλαια. Στὸ α' κεφάλαιο (σ. 27-29) ὁ κ. Σαμσάρης περιγράφει γενικά τὸν κώδικα αὐτό, ποὺ εἶναι διαστάσεων 0,20 × 0,27 μ. καί ἀποτελεῖται ἀπὸ 94 σελίδες, ἀπὸ τὶς ὁποῖες 33 μόνον εἶναι ἀριθμημένες καί γιά τὸν ὁποῖο μᾶς πληροφορεῖ ὅτι ἀρχίζει ἀπὸ τὸ ἔτος 1879 καί φθάνει ὡς τὸ 1926.

Στὸ β' κεφάλαιο (σ. 30-48) παρουσιάζει τὰ περιεχόμενα τοῦ κώδικος, ποὺ εἶναι κυρίως πρακτικὰ συνεδριάσεων, ἐκκλησιαστικοὶ κανονισμοί, λογαριασμοὶ τῆς ἐκκλησίας καί συμφωνητικὰ καί κατάλογοι ὁμολόγων ἀπὸ τὸ 1880-1926.

Στὸ γ' κεφάλαιο (σ. 49-76) ὁ συγγραφέας προσπαθεῖ νὰ συγκεντρώσῃ καί νὰ ἀξιοποιήσῃ τὶς ἱστορικὲς εἰδήσεις ποὺ περιλαμβάνει ὁ κώδικας. Πρῶτα μᾶς ὁμιλεῖ γιά τὴν ὀργάνωση καί τὸ ἔργο τῆς κοινότητος, γιά τοὺς κοινοτικὸς ἄρχοντες καί τὶς συνεδριάσεις τῶν, καθὼς καί γιά τοὺς μητροπολίτες καί γιά τὰ μέλη τῆς κοινότητος. Ἡ κοινότητα ἀντιπροσωπεύεταν σὲ κάθε σχέση τῆς μέ τὶς τουρκικὲς ἀρχὲς ἀπὸ τὸν πρόεδρο, ὁ ὁποῖος λεγόταν προεστῶς ἢ κοτζάμπασης. Συνεπικουροὶ τοῦ προέδρου ἦταν οἱ πρόκριτοι, ποὺ συνήθως

ἀνέρχονταν σὲ 10-21 καὶ ἀποτελοῦσαν τὸ «σωματεῖον τῆς Δημογεροντίας». Μία ἢ δύο φορές τὸ χρόνο πραγματοποιοῦνταν κοινὲς συνεδριάσεις, στὶς ὁποῖες συγκεντρώνονταν οἱ πρόκριτοι καὶ ἀγάδες τοῦ χωριοῦ κάτω ἀπὸ τὴν προεδρία τοῦ μητροπολίτη Σερρών ἢ τοῦ ἀντιπροσώπου του. Μέλη τῆς κοινότητος ἦταν ὅλοι οἱ κάτοικοι τοῦ χωριοῦ, ἄρκετο ἀπὸ τοὺς ὁποῖους εἶχαν συγκροτήσει μερικὲς Ἀδελφότητες. Οἱ σπουδαιότερες ἀπὸ αὐτὲς ἦσαν ἡ «Ἀδελφότης τοῦ Ἁγίου Δημητρίου» καὶ ἡ «Φιλοπρόδος Ἀδελφότης» ποὺ εἶχαν συνήθως θρησκευτικὸ, φιλανθρωπικὸ καὶ ἐκπαιδευτικὸ σκοπὸ.

Στὸ δεῦτερο μέρος (σ. 63-76) τοῦ ἰδίου κεφαλαίου ὁ κ. Σαμσάρης ἀναφέρεται στὰ οἰκονομικὰ τῆς ἐκκλησίας καὶ στὴ διαχείρισή των. Κατόπιν ἐξιστορεῖ τὰ σχετικὰ μὲ τὴν Ἀστικὴ Σχολὴ τῆς Δοβίστης, τὴν ἐφορεία, τὸ διδακτικὸ προσωπικὸ τῆς Σχολῆς καὶ τὸ κτήριό της, καθὼς καὶ τὶς προσπάθειες ποὺ ἔγιναν γιὰ τὴν βελτίωσή του. Ἐδῶ πρέπει νὰ σημειώσουμε ὅτι ἡ Ἀστικὴ Σχολὴ Δοβίστης διέθετε κατὰ τὴν χρονικὴ αὐτὴ περίοδο ἀρναγωγεῖο, παρθναγωγεῖο καὶ ἀργότερα παράρτημα νηπιαγωγείου.

Στὸ τέλος τοῦ βιβλίου, χωρὶς ἰδιαίτερη ἀρίθμηση, ὁ συγγραφεὺς δημοσιεύει 6 πίνακες, ποὺ μαζὶ μὲ τοὺς ἄλλους τρεῖς, ποὺ βρίσκονται μεταξὺ τῶν σελίδων 26 καὶ 27, παρουσιάζουν τὴν ἰδρυτικὴ ἐπιγραφὴ τοῦ ναοῦ τοῦ Ἁγίου Ἀθανασίου καὶ τὸ ἐσωτερικὸ του, τὴν Ἀστικὴ Σχολὴ τῆς Κοινότητος Ἑμμανουὴλ Παππᾶ, τὶς σφραγίδες διαφόρων Ἀδελφοτήτων καὶ ἀποσπάσματα τοῦ κώδικα.

Τὸ βιβλίον τελειώνει μὲ εὔρετήριον (σ. 76-82), πίνακες περιεχομένων (σ. 83) καὶ κατάλογο τῶν δημοσιευμάτων τοῦ ἰδίου συγγραφέα (σ. 85-86).

Ἡ ἐργασία αὐτὴ τοῦ κ. Δημητρίου Κ. Σαμσάρη εἶναι ἀρκετὰ προσεγμένη χωρὶς περιτολογίες καὶ ἐπαναλήψεις. Μόνο θὰ μπορούσαμε νὰ ποῦμε, πὼς παρατηρεῖται ἓνας κατακερματισμὸς στὴ διαίρεση τῶν κεφαλαίων χωρὶς αὐτὸς νὰ εἶναι ἀπαραίτητος. Τὸ σπουδαιότερο τμῆμα τῆς μελέτης εἶναι ἀναμφισβήτητα «ὁ κώδιξ τοῦ Ἁγίου Ἀθανασίου», ἀπὸ τὸν ὁποῖο ἀντλοῦνται πολὺτιμες ἱστορικὲς πληροφορίες γιὰ τὴν ὀργάνωση καὶ λειτουργία τῆς κοινότητος Δοβίστης κατὰ τὸν τελευταῖον αἰῶνα τῆς τουρκοκρατίας, γνωρίζοντας πόσο λίγες εἶναι οἱ πηγὲς γιὰ τὸ τόσο δύσκολο πρόβλημα τῆς ὀργανώσεως, συνθέσεως καὶ λειτουργίας τοῦ θεσμοῦ τῶν Ἑλληνικῶν κοινοτήτων ἐπὶ τουρκοκρατίας. Στὴν προσπάθειά του ὁ συγγραφεὺς νὰ μᾶς παρουσιάσῃ τὸ ἔργο του, δὲν παρασύρεται σὲ ἐπαίνους γιὰ τὴν ἰδιαίτερη πατρίδα του, ἀλλὰ παρουσιάζει τὸ ἔργο σὰν προσπάθεια ποὺ ἔχει σκοπὸ νὰ δείξῃ τὸ βαθύ θρησκευτικὸ συναίσθημα τῶν Ἑλλήνων καὶ τὴν ἀνωτερότητα τοῦ πνεύματος τοῦ ὑποδοῦλου Ἑλληνικοῦ Ἔθνους στὰ χρόνια τῆς τουρκοκρατίας, κατὰ τὰ ὁποῖα εἶχε ὄχι μόνον τοπικὴ αὐτοδιοίκηση, ἀλλὰ καὶ θρησκευτικὴ ἐλευθερία σὲ ὀρισμένες περιοχάς, ὅπως αὐτὴ τῆς κοινότητος Δοβίστης.

ΓΕΩΡΓΙΟΣ Π. ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ

*Istorija na Makedonskiot Narod* (Ἱστορία τοῦ Μακεδονικοῦ Ἑθνους), τόμ. Α', Skorje 1969.

Στὸν ΙΑ' τόμο τῶν «Μακεδονικῶν» (1971) ὁ κ. Ἀθαν. Ἀγγελόπουλος εἶχε παρουσιάσει (στὶς σελ. 459-479) μὲ ἀξιόλογες καὶ ὀξεῖες κριτικὲς παρατηρήσεις τὸν Β' καὶ Γ' τόμο (ἀπὸ τὶς ἀρχὲς τοῦ 19ου αἰ. ὠς τὸ 1945) τῆς παραπάνω «Ἱστορίας τοῦ Μακεδονικοῦ Ἑθνους». Ἐμεῖς θὰ παρουσιάσουμε ἐδῶ τὸν Α' τόμο καὶ θὰ ἐπιμείνουμε ἰδιαίτερα στὴν ἀνάλυση καὶ κρίση τοῦ β' κεφαλαίου τοῦ τόμου αὐτοῦ, ποὺ ἀναφέρεται στὴν ἀρχαία ἱστορία τῆς Μακεδονίας<sup>1</sup>.

1. Γιὰ τὴν καλύτερη κατανόηση τοῦ σλαβικοῦ κειμένου πολὺτιμη στάθηκε ἡ βοή-

Ὁ Α' τόμος ἀρχίζει μὲ ἓναν «π ρ ὀ λ ο γ ο» (σ. 5-6) τῆς συντακτικῆς ἐπιτροπῆς, ὅπου τονίζεται μὲ ἔμφαση ἡ συλλογικὴ προσπάθεια, ποὺ καταβλήθηκε γιὰ νὰ γραφῆ ἡ π ρ α - γ μ α τ ι κ ῆ ἱστορία (!). Ἀκολουθεῖ μιὰ εἰσαγωγή (σ. 9-14), ὅπου ἀναλύονται τὰ «φυσικο-γεωγραφικὰ χαρακτηριστικὰ τῆς Μακεδονίας» καὶ σὲ συνέχεια ὁ ὑπόλοιπος τόμος χωρίζεται στὰ παρακάτω 4 μέρη μὲ τὴν ἀντίστοιχη ὑποδιαίρεσή τους σὲ κεφάλαια.

Μέρος πρῶτο. «Ἡ Μακεδονία στὴν ἐποχὴ τῆς πρωτόγονης κοινωνίας καὶ τῆς δουλοκτησίας» (σ. 15-58).

1. «Πρωτόγονη κοινωνία» (σ. 15-32). Ἐρευνᾶται ἡ νεολιθικὴ ἐποχὴ καὶ οἱ ἐποχὲς τοῦ χαλκοῦ καὶ τοῦ σιδήρου στὴ Μακεδονία.

2. «Ἡ ἴδρυση καὶ ἀνάπτυξη τοῦ ἀρχαίου Μακεδονικοῦ κράτους» (σ. 33-48).

3. «Ἡ Μακεδονία κάτω ἀπὸ τὴν ρωμαϊκὴ ἐξουσία» (σ. 49-55). Περιγράφονται οἱ πόλεμοι ἀνάμεσα στοὺς Μακεδόνες καὶ τοὺς Ρωμαίους, ἡ ἐπανάσταση τοῦ Ἀνδρίσκου καὶ ἡ θέση τῆς Μακεδονίας κατὰ τὴν ρωμαιοκρατία.

Μέρος δεύτερο. «Ἡ Μακεδονία στὴν ἐποχὴ τοῦ πρώιμου φεουδαλισμοῦ» (σ. 56-144).

1. «Ἡ ἐγκατάσταση τῶν Σλάβων στὴν βαλκανικὴ χερσόνησο» (σ. 56-77). Διερευνᾶται ἡ καταγωγή τῶν Σλάβων, ἡ ἐγκατάστασή τους στὶς παραδουνάβιες περιοχὲς καὶ ἡ οἰκονομικὴ καὶ κοινωνικὴ κατάστασή τους. Ἀκόμη περιγράφονται οἱ πόλεμοι τῶν Βυζαντινῶν ἐναντίον τῶν Ἀβάρων καὶ Σλάβων στὰ 592-602 μ.Χ.

2. «Ἡ ἐγκατάσταση τῶν σλαβικῶν φυλῶν στὴ Μακεδονία καὶ ἡ ἴδρυση τῶν Μακεδονικῶν «σκλαβηνιῶν»» (σ. 78-96). Ἐξετάζονται: ἡ ἐγκατάσταση τῶν σλαβικῶν φυλῶν στὶς περιοχὲς τῆς Μακεδονίας, οἱ ἀγῶνες τῶν φυλῶν αὐτῶν γιὰ τὴν κατάληψη τῆς Θεσσαλονίκης, ἡ δημιουργία τῶν σκλαβηνιῶν τῆς Μακεδονίας καὶ τέλος ἡ ἐπέκταση τῆς βουλγαρικῆς ἐξουσίας στὴ χώρα αὐτή.

3. «Ἡ ἐξάπλωση τοῦ χριστιανισμοῦ καὶ τῶν γραμμάτων στοὺς Σλάβους τῆς Μακεδονίας» (σ. 97-106). Ἐρευνᾶται ὁ πρῶτος ἐκχριστιανισμὸς τῶν «Σλάβων τῆς Μακεδονίας» καὶ ὁ ρόλος τοῦ Κυρίλλου καὶ Μεθοδίου στὴ διαμόρφωση τοῦ σλαβικοῦ ἀλφαβήτου καὶ παρουσιάζεται ἡ προσωπικότητα τοῦ Κλήμεντος τῆς Ἀχρίδος καὶ ἡ ἴδρυση τῆς Φιλοσοφικῆς σχολῆς του.

4. «Ἡ κίνηση τῶν Βογομίλων στὴ Μακεδονία» (σ. 107-115). Ἀναλύονται: ἡ «ἐνίσχυση» τῆς βουλγαρικῆς ἐξουσίας στὴ Μακεδονία, ἡ ἐξέλιξη τῶν φεουδαρχικῶν σχέσεων, ἡ ἐμφάνιση, ἡ διάδοση καὶ ἡ ἔννοια τοῦ κινήματος τῶν Βογομίλων στὴ Μακεδονία.

5. «Ἡ αὐτοκρατορία τοῦ Σαμουήλ» (σ. 116-141). Ἐξιστοροῦνται: ἡ ἴδρυση καὶ ἐπέκταση τοῦ κράτους τοῦ Σαμουήλ, ἡ μάχη τῆς Βαλαθίστας καὶ ὁ θάνατός του, ἡ διάλυση τοῦ κράτους του καὶ ἡ ἴδρυση τῆς ἀρχιεπισκοπῆς Ἀχρίδος.

Μέρος τρίτο. «Ἡ Μακεδονία στὰ χρόνια τοῦ προηγμένου φεουδαλισμοῦ» (σ. 145-226).

1. «Ἡ βυζαντινὴ ἐξουσία στὴ Μακεδονία» (σ. 145-157). Περιγράφεται ἡ ἀρχιεπισκοπὴ Ἀχρίδος καὶ ὁ ρόλος της στὶς περιοχὲς τῆς Μακεδονίας, ἡ ἐξασθένηση τῆς δύναμης τῶν χωρικῶν καὶ ἡ αὔξηση τῶν μεγάλων «φεουδαρχικῶν» κτήσεων. Ἐπίσης ἐρευνῶνται: οἱ κατηγορίες τοῦ ἐξαρτημένου ἀπὸ τοὺς φεουδάρχες πληθυσμοῦ καὶ ἡ ἐπιδείνωση τῆς οἰκονομικῆς κατάστασης τοῦ πληθυσμοῦ τῆς Μακεδονίας.

2. «Ὁ ἀγῶνας ἐναντίον τῆς βυζαντινῆς ἐξουσίας» (σ. 158-170). Ἐκτίθενται: ἡ ἐπανάσταση τοῦ «Πέτρου Δελιάνου», ἡ ἐξέγερση τοῦ «Γεωργίου Βοϊτέλου» καὶ ἡ νέα ἀκμὴ τοῦ κινήματος τῶν Βογομίλων.

θεια τοῦ κ. Ἰωάν. Παπαδριανοῦ, ἐπιστημονικοῦ συνεργάτη τοῦ ΙΜΧΑ, ποὺ ὀφείλω κι ἀπὸ τὴ θέση αὐτὴ νὰ τὸν εὐχαριστήσω.

3. «Οί εισβολές τῶν Νορμανδῶν, Σέρβων καί σταυροφόρων στή Μακεδονία» (σ. 171-175). Ἐξιτοροῦνται οἱ κατακτήσεις τῶν Νορμανδῶν κατά τὸ 80ῶ ἐτος τοῦ 11ου αἰῶνα, οἱ εισβολές τῶν Σέρβων στὰ ἔτη 1080-1090 καὶ τὰ γεγονότα τῆς Α' σταυροφορίας.

4. «Οἱ ἀνεξάρτητοι φεουδάρχεις στὸ Πρόσακο» (σ. 176-186). Ἐξετάζονται: ἡ βυζαντινὴ ἐξουσία στή Μακεδονία, ἡ ἐπανάσταση τοῦ «Χρῦσου», τὸ βασίλειο τῆς Θεσσαλονίκης καὶ οἱ ἀγῶνες τῶν γειτονικῶν κρατῶν γιὰ τὴν κυριάρχησή τους πάνω στή Μακεδονία.

5. «Ἡ Σερβικὴ κυριαρχία στή Μακεδονία» (σ. 187-192). Ἐκτίθενται οἱ ἀγῶνες ἀνάμεσα στὸ Βυζάντιο καὶ τὴ Σερβία κατά τὸν 14ο αἰῶνα γιὰ τὴν κυριαρχία στή Μακεδονία.

6. «Ἡ ἀνεξαρτησία τῆς Μακεδονίας καὶ ἡ ὑπαγωγή της στὴν τουρκικὴ κυριαρχία» (σ. 193-196). Ἐξιτορεῖται ἡ διάλυση τῆς αὐτοκρατορίας τοῦ Στέφανου Δουσάν καὶ ἡ κατάκτηση τῆς Μακεδονίας ἀπὸ τοὺς Τούρκους.

7. «Ἡ οἰκονομικὴ καὶ κοινωνικὴ κατάσταση στή Μακεδονία κατά τὸν 13ο καὶ 14ο αἰῶνα» (σ. 197-206). Ὑποστηρίζεται γιὰ μιὰ ἀκόμη φορά ἐδῶ ὅτι τὴν πλειοψηφία τοῦ πληθυσμοῦ τῆς Μακεδονίας στοὺς παραπάνω αἰῶνες δὲν τὴν ἀποτελοῦσαν οὔτε οἱ Ἕλληνες, οὔτε οἱ Βούλγαροι, οὔτε οἱ Σέρβοι, ἀλλὰ μιὰ ξεχωριστὴ ἔθνοτητα, ἡ Μακεδονικὴ (!).

8. «Οἱ πολιτιστικὲς συνθήκες ὡς τὸ τέλος τοῦ 14ου αἰῶνα» (σ. 207-226). Ἀναφέρεται ἡ ὑπαρξὴ σημαντικῆς μακεδονοσλαβικῆς λογοτεχνίας ἀκόμη ἀπὸ τὸν 8ο αἰῶνα καὶ ἡ «μεγάλη» συμβολὴ τῶν «Μακεδονο-Σλάβων» (!) στὸν τομέα τῆς τέχνης κατά τὸν 9ο αἰῶνα.

Μέρος τέταρτο. «Ἡ τουρκικὴ κυριαρχία στή Μακεδονία ἀπὸ τὸν 15ο ὡς τὸν 18ο αἰ.» (σ. 227-328).

1. «Ἡ Μακεδονία στὴν ἐποχὴ τῆς Ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας» (σ. 227-255). Ἐκτίθενται: ἡ διοικητικὴ διαίρεση τῆς Μακεδονίας στὰ χρόνια τῆς τουρκοκρατίας, οἱ ἐποικισμοί, ἐξισλαμισμοί, ἡ θέση τῶν ραγιάδων καὶ τῆς ἀρχιεπισκοπῆς Ἀχρίδος.

2. «Ἡ Μακεδονία στὰ χρόνια τῆς ἐξασθένησης τῆς Ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας» (σ. 256-266). Ἐρευνᾶται ἡ πτώση τοῦ φεουδαρχικοῦ συστήματος τῶν Ὀθωμανῶν καὶ ἡ Καθολικὴ προπαγάνδα στή Μακεδονία.

3. «Ὁ ἀγῶνας τῶν φεουδαρχῶν καὶ τῆς τουρκικῆς ἐξουσίας» (σ. 267-277). Ἐξιτορεῖται ἡ ἐξέλιξη τοῦ θεσμοῦ τῶν κλεφτῶν, ἡ ἐξέγερση στὴν περιοχὴ Περλεπέ καὶ ἡ συμμετοχὴ τῶν πνευματικῶν προσωπικοτήτων στὴν ἀντίδραση τοῦ σουλτάνου «Jahia».

4. «Ἡ ἐπανάσταση τοῦ Καρῶς» (σ. 278-286). Ἐξετάζεται διεξοδικά μιὰ ἐξέγερση ποὺ ἐγίνε στή Μακεδονία τὸ 1689, καθὼς καὶ τὰ ἀποτελέσματα τῆς ἐξέγερσης αὐτῆς.

5. «Ἡ ἀναρχία τῶν φεουδαρχῶν στή Μακεδονία» (σ. 287-296). Ἐξετάζονται οἱ στρατιωτικὲς ἥττες τῆς Ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας, ἡ ἐνίσχυση τοῦ κινήματος τῶν χαϊδούκων καὶ ἡ κατάργηση τῆς ἀρχιεπισκοπῆς Ἀχρίδος.

6. «Οἱ πολιτιστικὲς συνθήκες κατά τὸν 15ο-18ο αἰ.» (σ. 297-314). Διερευνῶνται ζητήματα σχετικὰ μὲ τὴν παιδεία καὶ τὴν τέχνη τῆς Μακεδονίας.

7. «Ὁ Ἰσλαμισμὸς στή Μακεδονία» (σ. 315-324). Ἐκτίθεται συνοπτικά τὸ γεγονὸς τῶν πολιτιστικῶν ἐπιδράσεων τοῦ Ἰσλάμ στή Μακεδονία.

8. «Πολιτιστικὰ δημιουργήματα τῶν ζώντων στή Μακεδονία Ἀλβανῶν» (σ. 325-327). Ἐξιτορεῖται ὁ ἰδιωτικὸς καὶ κοινωνικὸς βίος τῶν Ἀλβανῶν ποὺ κατοικοῦν σήμερὰ στὸ κράτος τῶν Σκοπίων.

Ὁ τόμος κλείνει μὲ τὴν βιβλιογραφία (σ. 328-344), ὅπου παρατηροῦμε ὅτι ἀγνοοῦνται βασικὰ ἔργα νεωτέρων ἐρευνητῶν.

Ἀφήνοντας στοὺς εἰδικοὺς νὰ κρίνουν τὰ ὑπόλοιπα κεφάλαια τοῦ τόμου αὐτοῦ θὰ προβοῦμε στὴν παρουσίαση καὶ κριτικὴ τοῦ 2ου κεφαλαίου, ποὺ διαπραγματεύεται τὴν ἀρχαία ἱστορία τῆς Μακεδονίας. Ἀπὸ τὸ κεφάλαιο αὐτὸ θὰ μπορέση ὁ ἀναγνώστης νὰ σηματοποιῇ μιὰ ἀναλογικὴ γενικὴ εἰκόνα γιὰ τὴν ἐπιστημονικότητα καὶ τὴν ἀντικειμενικότητα

τα, με την οποία γράφτηκε ολόκληρος ο Α' τόμος. Το κεφάλαιο, που επιγράφεται «Ἡ ἵδρυση καὶ ἀνάπτυξη τοῦ Μακεδονικοῦ κράτους» (σ. 33-48), συντάχθηκε ἀπὸ τὴν Dušica Petruševska καὶ χωρίζεται σὲ 7 ὑποκεφάλαια, πὺ τὰ παρουσιά- ζουμε καὶ τὰ κρίνουμε ἀμέσως παρακάτω.

1. «Ἰδρυση τοῦ κράτους. Πρώιμη ἱστορία (7ος-6ος π.Χ. αἰ.)» (σ. 33-34). Ἐδῶ γίνεται λόγος γιὰ τοὺς παλιότερους κατοίκους τῆς Μακεδονίας, γιὰ τὴν δια- μόρφωση τῆς ἐθνικότητας τῶν Μακεδόνων, τὴν ἵδρυση τοῦ κράτους τῶν Μακεδόνων καὶ γιὰ τοὺς πρώτους βασιλιάδες τῶν ἀρχαϊκῶν χρόνων. Ἐπίσης ἀναφέρεται γενικὰ στὴν ἐθνο- γραφία τῆς Μακεδονίας καὶ δίνει τὰ ἀρχαϊκὰ κράτη αὐτῆς, πὺ οἱ κάτοικοί τους με τὸν καιρὸ εἶχαν συγχωνευθῆ με τοὺς Μακεδόνες. Τέλος ἐκτίθεται ἡ κοινωνικὴ κατάσταση τοῦ κράτους.

Ἐκεῖνο πὺ παρατηρεῖ κανένας με μιὰ πρώτη ματιὰ στὸ ὑποκεφάλαιο αὐτὸ εἶναι τὸ γεγονὸς ὅτι, ἐνῶ γίνεται λόγος γιὰ ἐγκαταστάσεις διαφόρων φύλων στὴ Μακεδονία (Θρα- κῶν, Ἰλλυριῶν, Φρυγῶν, Μυθόνων, Βισαλτῶν, Παιόνων κ.ἄ.) ἀποσιωπᾶται ἡ ἐγκατά- σταση τῶν Δωριέων γιὰ λόγους σκοπιμότητας (βλ. Ἡ ρ ὀ δ ο τ. I, 56. VIII, 43). Ἴσως γιὰ τὸ θὰ ἦταν δύσκολο νὰ ἀμφισβητηθῆ ἡ ἐλληνικότητά τους. Ἀκόμη, ἐνῶ ἀναφέρεται στὴν «διαμόρφωση τῆς γλώσσας καὶ τῆς ἐθνικότητας τῶν ἀρχαίων Μακεδόνων», δὲν διευ- κρινίζεται ὅμως ποιά ἦταν αὐτὴ ἡ γλώσσα καὶ ἡ ἐθνικότητά τους. Αὐτὸ ἀφήνεται νὰ τὸ ἐννοήση ὁ ἀναγνώστης ἀπὸ τὴν συνέχεια τῆς ἐξιστόρησης, ὅπου «κατὰ κόρο» ἀντιδια- στέλλονται οἱ ὅροι «Μακεδόνες» καὶ «Ἕλληνες» ἢ «Μακεδονία» καὶ «Ἑλλάδα», με σκο- πὸ νὰ τονισθῆ ὅτι ἄλλοι ἦσαν οἱ Ἕλληνες καὶ ἄλλοι οἱ Μακεδόνες, πὺ ἀποτελοῦσαν ἐ- χωριστὴ ἐθνότητα, καὶ ὅτι ἡ γλώσσα τους δὲν ἦταν Ἑλληνικὴ, ἀλλὰ «Μακεδονικὴ» (!).

Φυσικὰ με τὸ «πρόβλημα» τῆς γλώσσας καὶ τῆς ἐθνικότητας τῶν ἀρχαίων Μακεδόνων ἔχουν ἀσχοληθῆ διεξοδικὰ ὡς τώρα πολλοὶ Ἕλληνες καὶ ξένοι εἰδικοί καὶ ἔχουν ἀποδείξει πῶ πειστικὰ τὴν ἐλληνικότητά τους (βλ. H a t z i d a k i s G., Zur Ethnologie der alten Makedonier, «Indogerm. Forschungen» 11 (1900) 313 κ.ἄ. Τοῦ Ἰδίου, Περὶ τοῦ Ἑλληνι- σμοῦ τῶν ἀρχαίων Μακεδόνων, Ἐπετ. Πανεπ. 1911, 87 κ.ἄ. Τοῦ Ἰδίου, Zur Abstam- mung der alten Makedonier. Eine Ethnologische Studie, Athen 1897. Τοῦ Ἰδίου, Du caractère hellénisme des anciens Macédoniens, Athènes 1896. Τοῦ Ἰδίου, L'hellé- nisme de la Macédoine, REG 41 (1928). Colocotronis V., La Macédoine et l'hellénisme, Paris 1919. Δ α σ κ α λ ά κ η Ἄ π., Ἀρχαία Ἑλλάς καὶ Μακεδονικὸς Ἑλληνισμὸς, Ἀθῆ- ναι 1952. H o f f m a n n O., Die Makedonen, ihre Sprache und ihr Volkstum, Göttingen 1906 καὶ ἄρθρον Makedonia ἐν RE XIV(1928) 681-697. Ἀ ν δ ρ ι ῶ τ η Ν., Ἡ γλώσσα καὶ ἡ ἐλληνικότητα τῶν ἀρχαίων Μακεδόνων, Θεσσαλονικὴ 1952. D a s k a l a k i s A p., The Hellenism of the Ancient Macedonians, Thessalonique 1965. Ἐπίσης πρβλ. D r o y s e n J. G., Geschichte der Hellenismus, τόμ. I-III, Gotha 1875. C a s s o n S t., Macedonia, Thrace and Illyria, Oxford 1926. C o h e n R., La Grèce et l'hellénisation du monde antique, Paris 1948 (ἔκδ. 3η) G e y e r F r., Makedonien bis zur Thronbesteigung Philipps II., München 1930. Τοῦ Ἰδίου, ἄρθρο «Makedonia» στὴ RE, τόμ. XIV, στ. 699 κ.ἄ. G l o t z G., Histoire grecque, Paris 1925-1936). P a r i b e n i R., La Macedonia sino ad Alessandro M., Milano 1947. C l o c h é P., Histoire de la Macédoine, Paris 1960. H a m m o n d, A History of Ma- cedonia, Oxford 1972.

Ἐμεῖς ὑπενθυμίζουμε εὐκαιρικὰ μερικὲς μονάχα πηγές πὺ δίνουν ἀποστομωτικὴ ἀπάντηση σ' ὅσους ἀκόμη προβληματίζονται πάνω στὸ θέμα αὐτὸ. Ἐτσι σὰν πρῶτον ἀνα- φέρουμε τὸν πατέρα τῆς ἱστορίας, τὸν Ἡ ρ ὀ δ ο τ ο, πὺ ἀπ' αὐτὸν γιὰ πρώτη φορὰ ἀκοῦμε τὸ ὄνομα τῶν Μακεδόνων καὶ πὺ τοὺς ταυτίζει με τὸ καθαρώτερο Ἑλληνικὸ φύλο τοὺς Δωριεῖς (Ἡ ρ ὀ δ. VIII, 43 «ἐόντες Δωρικόν τε καὶ Μακεδόν ἔθνος ἐξ Ἐρινεοῦ τε καὶ Πίν-

δου και Δρυοπίδος ὕστατα ὀρηθέντες». Πρβλ. και Ι, 56). Ὁ ἴδιος ἱστορικὸς (V, 20. IX, 45) προσθέτει ὅτι ὄχι μονάχα οἱ ἴδιοι θεωροῦσαν τὸν ἑαυτὸ τους Ἕλληνας (πρβλ. τὰ λόγια τοῦ Ἀλέξανδρου, γιοῦ τοῦ Ἀμύντα «καὶ βασιλεῖ τῷ πέμψαντι ἀπαγγείλητε ὡς ἀνὴρ Ἕλληνας, Μακεδόνων ὑπαρχος, εὐ ὑμέας ἐδέξατο» και παρακάτω «αὐτὸς τε γὰρ Ἕλληνας γένος εἰμι τῶρχαῖον») —πρᾶγμα γιὰ τὸ ὁποῖο και ὁ ἴδιος ὁ Ἡρόδοτος εἶναι σίγουρος—, ἀλλὰ και οἱ ἄλλοι Ἕλληνας τὸ ἴδιο πίστευαν γι' αὐτοὺς (Ἡ ρ ὁ δ. V, 22, «Ἕλληνας δὲ τούτους εἶναι... κατὰπερ αὐτοὶ λέγουσι, αὐτὸς τε οὕτω τυγχάνω ἐπιστάμενος και δὴ ἐν τοῖς ὀπισθε λόγοις ἀποδείξω ὡς εἰσι Ἕλληνας, πρὸς δὲ και οἱ ἐν Ὀλυμπίῃ διέποντες τὸν ἀγῶνα Ἕλληνων οὕτω ἐγνώσαν εἶναι»).

Ὑστερα ἀπὸ τὸν Ἡρόδοτο σημαντικὴ εἶναι ἡ μαρτυρία τοῦ Ἀ ρ ρ ι α ν ο ὦ, ποῦ σύμφωνα μ' αὐτὸν ὁ Μέγας Ἀλέξανδρος, μετὰ τὴν μάχη τοῦ Γρανικοῦ, ἐστειλε στὸν Παρθενῶνα τῆς Ἀθήνας 300 περσικὲς πανοπλίες, σὰν εὐχαριστήριο δῶρο, ὅπου ἐβαλε νὰ γράψουν τὴν ἐπιγραφή: «Ἀλέξανδρος Φιλίππου και οἱ Ἕ λ λ η ν ε ς πλὴν Λακεδαιμονίων ἀπὸ τῶν βαρβάρων τῶν τὴν Ἀσίαν κατοικούντων» (Ἀ ρ ρ., Ἀλεξ., Ἀνάβ. Ι, 16, 7). Γιὰ τοὺς Μακεδόνες ἐπίσης μιλάει και ὁ Π ο λ ὦ β ι ο ς, ποῦ τοὺς θεωρεῖ Ἕλληνας και τοὺς ἐντάσσει μέσα στὴν ἐθνικὴ και πολιτικὴ ζωὴ τῆς Ἑλληνικῆς ὀλόκληρας. Καὶ εἶναι ἀξιοσημεῖο τὸ γεγονός ὅτι ὁ ἴδιος ἱστορικὸς ταυτίζει τὴν Μακεδονικὴ ἱστορία μὲ τὴν ἱστορία ὀλόκληρης τῆς Ἑλλάδος (Π ο λ ὦ β. VIII, 11, 4 «καίτοι γε πολλῶ σεμνότερον ἦν και δικαιοτέρον ἐν τῇ περὶ τῆς Ἑλλάδος ὑποθέσει τὰ πεπραγμένα Φιλίπῳ συμπεριλαβεῖν ἢ περὶ τῆς Φιλίππου τὰ τῆς Ἑλλάδος»). Ὁ γεωγράφος Σ τ ρ ἄ β ω ν τοποθετεῖ κι αὐτὸς καθαρά τοὺς Μακεδόνες ἀνάμεσα στοὺς Ἕλληνας (II, 4, 8. VII, 7, 1. VIII, 1, 1. VII, ἀποσπ. 9 «ἔστι μὲν οὖν Ἑλλάς και ἡ Μακεδονία»).

Τέλος γιὰ νὰ δανειστοῦμε και τὴν γνώμη τῶν Ρωμαίων ἱστορικῶν ἀνατρέχουμε στὸν Τί τ ο Λί β ι ο, ποῦ στὸ ἔργο του τὸ δείχνει φανερά ὅτι ταυτίζει τοὺς Μακεδόνες μὲ τοὺς Ἕλληνας. Ἐτσι περιγράφοντας σ' ἓνα σημεῖο τῆς ἱστορίας του (XXXI, 29) ἓνα συνέδριο Ἑλλήνων στὴν Αἰτωλία τὸ 200 π.Χ., ὅπου ἦσαν παρόντες και οἱ Μακεδόνες, λέει ὅτι αὐτοὶ μιλοῦσαν τὴν ἴδια γλῶσσα μὲ τοὺς Αἰτωλοὺς και τοὺς Ἀκαρνανες.

Γιὰ τὴν ἑλληνικότητα ὁμως τῶν Μακεδόνων, πέραν ἀπὸ τοὺς ἀρχαίους συγγραφεῖς, μιλοῦν με εὐλωττία και οἱ ἑλληνικὲς ἐπιγραφὲς τῆς Μακεδονίας, τὰ νομίσματα (βλ. G a e b l e r H., Die antiken Münzen von Macedonia und Paeonia, I-II, Berlin 1906-1935. S v o r o n o s J., L'Hellénisme primitif de la Macédoine prouvé par la numismatique et l'or du Pangée, Paris 1919), οἱ καθαρά ἑλληνικὲς λέξεις και τὰ δνόματα (βλ. Ἀ ν δ ρ ι ὦ τ η Ν., Ἡ γλῶσσα και ἡ ἑλληνικότητα τῶν ἀρχαίων Μακεδόνων, Θεσσαλονίκη 1952) και ἡ θρησκεία τῶν ἀρχαίων Μακεδόνων, ὅπου συναντᾶμε τοὺς γνωστοὺς ἑλληνικοὺς θεοὺς. Ἀλλὰ ἄς δοῦμε τί ἄλλο γράφει (ἢ παραλείπει) στὸ ὑποκεφάλαιο αὐτὸ ἡ Dušica Petruševska.

Στὴν σ. 33, γίνεται λόγος γιὰ τοὺς ἰδρυτὲς τοῦ Μακεδονικοῦ κράτους, ἀποσιωπᾶται ὁμως «ἐκ συστήματος» μιά ἀρχαιότατη σχετικὴ ἐγχώρια Μακεδονικὴ παράδοση ποῦ μᾶς διέσωσε ὁ Ἡ ρ ὁ δ ο τ ο ς (VIII, 137-139). Σύμφωνα μ' αὐτὴν οἱ Μακεδόνες Ἀργεάδες ἀπὸ τὸ Ἄργος Ὀρεστικό (βλ. Ἀ π π ι α ν. Συρ. 63) συνδέονται μὲ τοὺς Τημενίδες Ἀργεάδες ἀπὸ τὸ Ἄργος τῆς Πελοποννήσου μὲ κοινὴ Δ ω ρ ι κ ῆ κ α τ α γ ω γ ῆ — μὲ τίς μαρτυρίες τοῦ Ἡρόδοτου συμφωνοῦν κι αὐτὲς τοῦ Θ ε ὀ π ο μ π ο υ (J a c o b y, Fr. gr. Hist. 115, ἀπόσπ. 6.393), ποῦ μᾶς πληροφορεῖ γιὰ τὸν Κάρανο, γιὸ ἡ νεώτερο ἀδελφὸ τοῦ Φεῖδωνα τοῦ Ἀργους, ποῦ ἔγινε ἰδρυτὴς μιᾶς δυναστείας ποῦ τέταρτος ἀντιπρόσωπὸς τῆς ἦταν ὁ Περδίκκας, ἰδρυτὴς τοῦ Μακεδονικοῦ κράτους. Τὴν παράδοση αὐτὴ χρησιμοποίησε και ὁ Ἀλέξανδρος Α' γιὰ νὰ ὑποστηρίξει τὴν ἑλληνικὴ ἰθαγένειά του και νὰ γίνῃ δεκτὸς στοὺς Ὀλυμπιακοὺς ἀγῶνες.

Ἀναφορικὰ μὲ τοὺς πρώτους Μακεδόνες βασιλιάδες παρατηροῦμε τὰ ἑξῆς: Στὴ σ. 33 γράφεται ὅτι ὁ Περδίκκας Α' βασιλεύσε ἀπὸ τὸ 707-645 π.Χ. Στὴν παρακάτω ὁμως σ.

34 ἀναφέρεται ὁ Ἀργαῖος σάν βασιλιάς κατὰ τὰ ἔτη 659-645 π.Χ., δηλ. ἀπὸ τὸ 659 ὡς τὸ 645 (14 ὀλόκληρα χρόνια) ἔχουμε συμβασιλεία! Περιπτώσεις ὁμως συμβασιλείας ἐμφανίζονται μονάχα στὰ Ἑλληνιστικά χρόνια. Δὲν ξέρουμε ἂν πρόκειται γιὰ τυπογραφικὸ λάθος. Ἐπίσης στὴ σ. 34 ἀναφέρεται σάν βασιλιάς τῆς Μακεδονίας ὁ Φίλιππος Α' γιὰ 4 χρόνια, ἐνῶ, σύμφωνα μὲ τὸ χρονονίκου τοῦ Εὐσεβίου, βασιλεύσε 38 ὀλόκληρα χρόνια. Στὴν ἴδια σελίδα, ἐνῶ γίνεται λόγος γιὰ τοὺς μυθικοὺς βασιλιάδες Ἀργαῖο καὶ Φίλιππο Α', ἀγνοεῖται ὁ Ἀμύντας Α', ποὺ εἶναι τὸ πρῶτο ἱστορικὸ πρόσωπο καὶ γιὰ τὸν ὁποῖο οἱ πληροφορίες μας εἶναι περισσότερες ἀπὸ τοὺς παραπάνω.

Στὴ σ. 34 καὶ ἄλλοι, ὅπου περιγράφονται οἱ διαφορὲς περιοχὲς τῆς ἀρχαίας Μακεδονίας, ποὺ οἱ κάτοικοί τους μὲ τὴν παρέλευση τοῦ χρόνου εἶχαν ἀφομοιωθῆ ἀπὸ τοὺς Μακεδόνες, ἔχουν συμπεριληφθῆ στὴν Ἄνω Μακεδονία καὶ οἱ: Ἡπειρωτικὴ Τυμφαία καὶ Θεσσαλικὴ Περραιβία. Οἱ περιοχὲς ὁμως αὐτὲς ὑπήχθησαν στὸ Μακεδονικὸ κράτος μονάχα ὕστερα ἀπὸ τὸν Φίλιππο Β' (βλ. Κανατσούλη Δ., Ἱστορία τῆς Μακεδονίας, Θεσσαλονικὴ 1964, σ. 2). Ἄν ὁμως ἡ γεωγραφικὴ καὶ ἐθνογραφικὴ ἐπισκόπηση τῆς Μακεδονίας ἐπεκτείνονταν χρονικὰ καὶ στὰ κατοπινὰ χρόνια — καὶ ὄχι μονάχα στὰ πρῶτα χρόνια (7ος-6ος αἰ.), ὅπως ἀναγγέλλει ὁ τίτλος τοῦ ὑποκεφαλαίου —, τότε θὰ ἔπρεπε νὰ συμπεριληφθῆ καὶ ἡ Χαλκιδική, καθὼς καὶ οἱ περιοχὲς πέρα ἀπὸ τὸ Στρυμόνα ἐκ ὧς τὸ Νέστο ποταμὸ, δηλ. ἡ Ὀδομαντικὴ, Σιντικὴ, Ἡδωνίδα καὶ Ν. Πιερία, ποὺ εἶναι ἐνσωματωμένες στὸ Μακεδονικὸ κράτος ἀκόμη ἀπὸ τὰ χρόνια τοῦ Φιλίππου Β' (βλ. Κανατσούλη, ἔ.α., σ. 5).

Ἐπίσης στὴν ἴδια σελίδα ἐσφαλμένα ἔχει συμπεριληφθῆ στὴν Κάτω Μακεδονία καὶ ἡ περιοχὴ τῆς Βισαλτίας, ποὺ στὴν πραγματικότητά ἀνήκε στὴν Ἄνατολικὴ Μακεδονία (Κανατσούλη, ἔ.α., σ. 4. Geyer, ἄρθρο «Μακεδονία» στὴ RE, τ. XIV, στ. 654 κ.έ.). Ἀκόμη ἔχουμε νὰ παρατηρήσουμε ὅτι «ἀνατολικά τοῦ Ἄξιου καὶ ὡς τὸν Στρυμόνα» δὲν ἐκτείνονταν μονάχα ἡ Μυγδονία καὶ ἡ Βισαλία, ἀλλὰ καὶ ἡ Κρηστωνία (ἢ Γρηστωνία), ποὺ βρισκόταν ΒΑ τῆς Μυγδονίας, στὶς περιοχὲς τῶν λιμνῶν Δοιράνης καὶ Μπουτκόβου (Ηρόδ. VII, 124.127. Θουκυδ. II, 99, 6.100, 4. Στραβ. IV, 331, ἀποσπ. 41. Oberhummer, RE, XI, 1718. Δήμιτσα Μ., Γεωγραφία σ. 598. Κανατσούλη, ἔ.α., σ. 4). Ἐπίσης ἡ Ἐορδαία ἀνήκε μὲν γεωγραφικῶς στὴν Ἄνω Μακεδονία, ὑπαγόταν ὁμως εἰς τὸ Κράτος τῆς Κάτω Μακεδονίας, (Liv. XXXI, 39, 7.40, 1. XLII, 53. Leake, Travels in Northern Greece, III, σ. 316. Desdévissés - du - Desert, Géographie ancienne de la Macédoine, Paris 1863, σ. 327. Δήμιτσα, ἔ.α., II, σ. 2. Abel O., Ἀρχαία Ἱστορία τῆς Μακεδονίας μέχρι Φιλίππου (μεταφρ. Μ. Δήμιτσα), Λειψία 1860, σ. 6. Geyer F., ἄρθρο «Μακεδονία» στὴ RE, XIV, στ. 653. Κανατσούλη, Ἱστορία τῆς Μακεδονίας, σ. 2). Ἀκόμη ἀπὸ τίς περιοχὲς τῆς Ἄνω Μακεδονίας παραλείπεται ἡ Δερρίοπος (ἢ Δευρίοπος), ποὺ βρισκόταν δυτικὰ τῆς Πελαγονίας καὶ στὰ βόρεια τῆς Λυγκηστίδος, δηλ. στὶς σημ. περιοχὲς Τσεπικόβου, Bela Crkva, Markov Grad καὶ Περλεπέ (Geyer F., ἔ.α., στ. 653). Parazoglou F., Makedonski Gradovi u Rimsko Doba, Skorje 1957, σ. 221-224. Κανατσούλη, ἔ.α., σ. 2).

Αἰσθητὴ κάνει τὴν ἀπουσία τῆς ἡ ἀπαρίθμηση — τουλάχιστο — τῶν κυριωτέρων ἀρχαίων Μακεδονικῶν πόλεων, ποὺ θεωρεῖται ἀναγκαία. Γενικὰ νομίζουμε ὅτι τὰ ἐθνογραφικὰ καὶ γεωγραφικὰ στοιχεῖα τῆς ἀρχαίας Μακεδονίας δὲν θὰ ἔπρεπε νὰ ἀνακατευθοῦν στὸ ἴδιο ὑποκεφάλαιο μὲ τὰ ἐθνολογικὰ καὶ ἱστορικὰ. Ἐνα ὑποκεφάλαιο μὲ τὴν «ἀρχαία τοπογραφία» τῆς Μακεδονίας θὰ ἔλυνε τὸ μεθοδολογικὸ πρόβλημα.

II. «Οἱ σχέσεις μὲ τὴν Ἑλλάδα καὶ Περσία κατὰ τὸν 5ον αἰῶνα (σ. 34-35). Στὸ ὑποκεφάλαιο αὐτὸ γίνεται λόγος γιὰ τὴν κατάκτηση τῆς Μακεδονίας ἀπὸ τοὺς Πέρσες καὶ γιὰ τὸν Ἀμύντα Α'. Περιγράφεται ἡ βασιλεία τοῦ Ἀλέξανδρου

Α' και οι σχέσεις του με την υπόλοιπη Ελλάδα και την Περσία, καθώς και οι εδαφικές κατακτήσεις του. Επίσης γίνεται λόγος για την βασιλεία του Περδικκά Β', την διπλωματική πολιτική του απέναντι στην Αθήνα, την Σπάρτη και τους Όδρους, για τον ρόλο του στην διεθνή κατάσταση της εποχής εκείνης και ειδικότερα για την πολιτική του κατά τον Πελοποννησιακό πόλεμο.

Παράξενη αληθινά και χτυπητή είναι η αντιδιαστολή που γίνεται ανάμεσα στους όρους «Μακεδονία» και «Ελλάδα» στο υποκεφάλαιο αυτό. Ακόμη από τον τίτλο του διαβάζουμε «Οι σχέσεις (της Μακεδονίας) με την Ελλάδα» και μέσα στο κείμενο (σ. 34) «στην εποχή του Αλέξανδρου Α' ... η Μακεδονία συμμετείχε ενεργώς πια στην πολιτική ζωή της Ελλάδος». Όπως είπαμε και στα προηγούμενα, τέτοια διάκριση δεν γίνεται από τους αρχαίους συγγραφείς, που ίσα-ίσα επιμένουν στην ταύτιση της Μακεδονίας με όλη την Ελλάδα (Πολύβιος, VIII, 11, 4, VII, 9, 3 «έναντιον θεών πάντων όσοι Μακεδονίαν και την ἅλλην ἐλάδα κατέχουσιν». IX, 37, 7). Αλλά και σε περιπτώσεις ακόμη που χρησιμοποιούνταν οι όροι αυτοί χωριστά, γίνονταν για να σημειωθεί όχι έθνικη, αλλά πολιτική ή γεωγραφική διαφορά, δηλ. για να τονισθεί η αντίθεση ανάμεσα στην πατριαρχική βασιλεία της Μακεδονίας και την δημοκρατία της υπόλοιπης Ελλάδος, με την ίδια έννοια που αντιδιαστελλόταν η ολιγαρχική Σπάρτη προς τη δημοκρατική Αθήνα (Στράβων, VII, 7, I, C 321. VII, άποσπ. 9: «Ἔστι μὲν οὖν Ἑλλάς καὶ ἡ Μακεδονία: νυνὶ μέντοι τῆ φύσει τῶν τόπων ἀκολουθοῦντες καὶ τῷ σχήματι χωρὶς ἔγνωμεν αὐτὴν ἀπὸ τῆς ἄλλης Ἑλλάδος τάξαι...». Αππ. 9. Liv. XXIII, 12. XXXI, 29). Αλλά και πάλιν αυτή η αντιδιαστολή γίνεται μονάχα στον 4ο π.Χ. αϊ., σάν αντίδραση των Ελληνικών δημοκρατιῶν κατά των Ελλήνων του βορρά, όταν οι τελευταίοι άρχισαν να ανακατεύονται επικίνδυνα στην πολιτική ζωή τους. Ἔτσι οι Αθηναῖοι ρήτορες του 4ου αϊ. π.Χ. (Αισχίνης, Ἴσοκράτης κ.ά.), όταν μιλοῦσαν για τὰ πολιτικὰ πράγματα τῆς ἐποχῆς τους ἀναφέρονταν στοὺς «Ἑλληνας» καὶ «Μακεδόνες», χωρὶς ὅμως νὰ ἀμφιβάλουν οὔτε στιγμή γιὰ τὴν ἑλληνικὴ ταυτότητα τῶν Μακεδόνων (Ἴσοκρ., Φίλιπ. 154). Ἐπίσης ὁ Στράβων, ὅταν μὲν ἀναφέρεται στὰ «πολιτικὰ συστήματα» τῆς Ἑλλάδος διαχωρίζει τοὺς ὄρους «Μακεδονία» καὶ «Ἑλλάδα» ὥστόσο, ὅταν μιλάει γενικὰ γιὰ τὴν κατάσταση τῆς Ἑλλάδος, περιγράφει τὴν Μακεδονία ἀδιαφιλονείκητα ὡς Ἑλλάδα (Στράβων, VII, 7, 1). Γενικὰ μπορούμε νὰ ποῦμε ὅτι μιὰ τέτοια διάκριση ἴσχυε μονάχα στὴ διπλωματικὴ γλώσσα τοῦ 4ου αϊ. π.Χ.

Τὸ υποκεφάλαιο ὅμως αὐτὸ οὔτε σὲ διπλωματικὲς σχέσεις ἀναφέρεται οὔτε μιλάει γιὰ τὸν 4ο αἰῶνα. Κατὰ συνέπεια δὲν ἔπρεπε νὰ προεκταθῆ μιὰ πολιτικὴ διαφορά σὲ ἑθνικὲς καὶ φυλετικὲς σφαῖρες. Τὸ πιὸ σωστὸ θὰ ἦταν νὰ γινόταν λόγος γιὰ «Μακεδονία» καὶ «πόλιπὴ Ἑλλάδα», ὅπως κάνουν καὶ ὁ Στράβων (VII, άπ. 9) καὶ ὁ Πολύβιος (VII, 9, 1).

Στὸ ἴδιο υποκεφάλαιο (σ. 34), ἀναφερόμενη ἡ συγγρ. στὸν Αλέξανδρο Α', γράφει ὅτι «ἡ ἐπωνυμία τοῦ Φιλέλληνη μαρτυρεῖ πὼς αὐτὸς ἀκολουθοῦσε φιλελληνικὴ πολιτικὴ». Μιὰ ὅμως πού ἡ συγγρ. καταπιάνεται μὲ τὴν ἔρμηνεια τῆς ἐπωνυμίας αὐτῆς θὰ ἔπρεπε νὰ διασαφηνίσῃ τουλάχιστον πρῶτα ἀπ' ὅλα τὴ σημασία τῆς λέξης στὴν ἀρχαιότητα· γιὰ τὴ λέξη «Φιλέλλην», πού καθιερώθηκε στὴν ἐπανάσταση τοῦ 1821 γιὰ νὰ χαρακτηρίσῃ τοὺς ξένους (Εὐρωπαίους), πού ἔτρεφαν φιλικὰ αἰσθήματα γιὰ τὴν Ἑλλάδα, δὲν εἶχε τὴν ἴδια ἔννοια καὶ στὸν ἀρχαῖο κόσμος. Γιὰ τοὺς ἀρχαίους ἡ λέξη «Φιλέλλην» ἦταν ταυτοσημὴ μὲ τὴν ἔννοια τοῦ «Πανέλληνας», δηλ. σήμαινε τὸν Ἕλληνα, πού ἐξέφυγε ἀπὸ τὰ στενὰ τοπικὰ συμφέροντα καὶ ἐβλεπε τὸν ἑαυτό του νὰ ἀνήκει σ' ὁλόκληρο τὸ Ἑλληνικὸ ἔθνος (περισσότερα βλ. Dascalekis A., The Hellenism of the Ancient Macedonians, Θεσσαλονίκη 1965, σ. 201 κ.έ.). Καὶ ἀκριβῶς ἀπὸ τέτοια πανελληνία ἰδέα διεπόταν καὶ ὁ Αλέξανδρος Α', ὅπως καὶ ὁ ἴδιος μὲ ὑπερηφάνεια διακηρύσσει στοὺς Αθηναίους



(Ἡ ρ ο δ. IX, 45, 1 «Ἄνδρες Ἀθηναῖοι, παραθήκην ὑμῖν τὰ ἔπεα τάδε τίθεμαι... οὐ γὰρ ἄν ἔλεγον, εἰ μὴ μεγάλως ἐκηδόμην σ υ ν α π ἄ σ η ς τῆς Ἑ λ λ ἄ δ ο ς»).

Ἐπίσης στήν ἴδια σελίδα ἀναγράφεται ὅτι «ἐνῶ οἱ Πέρσες καὶ οἱ Ἀθηναῖοι ἦσαν ἀπασχολημένοι μὲ τούς πολέμους, ὁ Ἀλέξανδρος ἐκμεταλλεύθηκε τὴν περίστασι γιὰ νὰ καταλάβῃ καινούργια ἐδάφη...». Ὁ Θ ο υ κ υ δ ῖ δ η ς (II, 99, 3-6), ἀπ' τὸν ὁποῖο μαθαίνουμε γιὰ τὶς κτήσεις αὐτῆς τοῦ Ἀλέξανδρου, δὲν προσδιορίζει χρονολογικὰ αὐτῆς. Ἀπὸ τὸν Ἡ ρ ο δ ο τ ο ὅμως (VII, 173, 3. VIII, 34. 121. 136. 137. 139-144. IX, 1 4. 8. 44-46) φαίνεται ὅτι στὶς πολεμικὲς ἐκείνες ἐπιχειρήσεις δὲν ἦσαν ἀπασχολημένοι μονάχα οἱ Πέρσες καὶ οἱ Ἀθηναῖοι, ἀλλὰ καὶ ὁ ἴδιος ὁ Ἀλέξανδρος μὲ τὸ στρατὸ τοῦ ἀπ' τὴν ἀρχὴ ὡς τὴν τελευταία μάχη στὶς Πλαταιές. Ἄλλωστε καὶ ἡ ἴδια ἡ συγγρ. παρακάτω (σ. 35) γράφει ὅτι μονάχα «ἄστερ' ἀπὸ τὴ μάχη στὶς Πλαταιές ἡ Μακεδονία ἀπελευθερώθηκε ἀπὸ τὸν περσικὸ ζυγόν». Πῶς γίνεται ὅμως ἡ ἴδια προηγουμένως νὰ μιλάει γιὰ κατακτήσεις;

Τὸ πῶς λογικὸ λοιπὸν θὰ ἦταν ὁ Ἀλέξανδρος νὰ ἐκμεταλλεύθηκε ὄχι τὴν ἀπασχόληση τῶν Περσῶν καὶ Ἀθηναίων στοὺς πολέμους, ἀλλὰ τὴν σύγχυση καὶ τὴν ἀναστάτωση ποὺ προκλήθηκε ἀπὸ τὴν φυγὴ τῶν Περσῶν ὕστερ' ἀπὸ τὴν ἦττα τοὺς στὶς Πλαταιές (Κ α ν α τ σ ο ὕ λ η, ἔ.ἀ., σ. 13. C l o c h é P., Histoire de la Macédoine, Paris 1960, σ. 49).

III. «Οἱ κοινωνικὲς καὶ πολιτικὲς μεταβολὲς στὰ τέλη τοῦ 5ου αἰ. π.Χ.» (σ. 36-38). Τὸ παρὸν ὑποκεφάλαιο διαπραγματεύεται τὴν ἱστορία τῆς Μακεδονίας στὰ χρόνια τῆς βασιλείας τοῦ Ἀρχέλαου Α'. Ἐκτίθενται οἱ μεταρρυθμίσεις του, ἡ ἐσωτερικὴ, κοινωνικὴ καὶ οἰκονομικὴ ἀνάπτυξη τῆς Μακεδονίας καὶ ἡ μεταφορὰ τῆς πρωτεύουσας ἀπὸ τὶς Αἰγές στὴν Πέλλα· ἐπίσης ἡ ἐκπολιτιστικὴ δράση τοῦ Ἀρχέλαου καὶ ἡ ἐξωτερικὴ πολιτικὴ του ἀπέναντι στὴν Ἀθῆνα καὶ στὴ Θεσσαλία.

Ἀπὸ τὸν τίτλο τοῦ ὑποκεφαλαίου ὁ ἀναγνώστης προετοιμάζεται νὰ διασχῆ τὶς «πολιτικὲς μεταβολὲς» στὰ τέλη τοῦ 5ου αἰῶνα. Τελικὰ ὅμως διαβάσει ὀλόκληρο τὸ ὑποκεφάλαιο καὶ δὲν μαθαίνει ποιὲς ἦσαν οἱ πολιτικὲς μεταβολὲς τοῦ Ἀρχέλαου (τέλη 5ου αἰ.). Σχετικὰ πάλι μὲ τὶς μεταρρυθμίσεις του παρατίθεται ὅλο κι ὅλο (σ. 36) ἓνα χωρίο τοῦ Θουκυδίδη, ποὺ μιλάει ὅμως μονάχα γιὰ τὴν ἐπαύξηση τῆς ἀμυντικῆς δυνάμεως τῆς χώρας του μὲ τὴν κατασκευὴ στρατιωτικῶν ἔργων, γιὰ τὴν προώθηση τῆς οἰκονομίας μὲ τὴν κατασκευὴ δρόμων καὶ τέλος γιὰ τὴν ἀναδιοργάνωση τῶν στρατιωτικῶν δυνάμεών του. Ἔτσι ἀγνοεῖται κι αὐτὴ ἀκόμη ἡ κυριώτερη πολιτικὴ μεταβολή, ποὺ ἀφορᾷ τὴν διαίρεση τῆς Κάτω Μακεδονίας σὲ «ἀστικὲς περιφέρειες» καὶ τὴν ἀλλαγὴ ἔτσι στὸν τρόπο διοίκησης τοῦ κράτους.

Στὴ σ. 36, ὅπου γίνεται λόγος γιὰ τὴν πνευματικὴ ζωὴ τῆς Μακεδονίας, ἀναγράφεται ἐντελῶς ἐπιγραμματικὰ ὅτι «στὸ πολυτελέστατο παλάτι του, ποὺ τὸ ἔχτισαν Ἑ λ λ η ν ε ς ἀρχιτέκτονες, ὁ Ἀρχέλαος προσκάλεσε γνωστούς καλλιτέχνες ἀπὸ τὴν Ἑ λ λ ἄ δ α, ὅπως τὸν Εὐριπίδη, τὸν Ζεῦξη κ.ἀ. Ἀπὸ τότε ἀυξήθηκε «ἡ ἐ λ λ η ν ι κ ῆ πολιτιστικὴ ἐπίδραση». Μέσα στὶς λίγες αὐτῆς «λακωνικὲς» γραμμὲς ἐξιστορεῖται ἓνα ἀπὸ τὰ μεγαλύτερα γεγονότα τῆς ἱστορίας τοῦ Ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ, ἓνας σταθμὸς. Χρειαίεται νὰ ἔχῃ πολλὴ φαντασία καὶ καλὴ πίστη ὁ ἀναγνώστης γιὰ νὰ καταλάβῃ ἀπὸ τὰ λόγια αὐτὰ τὴν ἱστορικὴ ἀλήθεια, ὅτι δηλ. στὴν ἐποχὴ τοῦ Ἀρχέλαου ἡ Μακεδονία εἶχε μεταβληθῆ σὲ πνευματικὸ καὶ καλλιτεχνικὸ κέντρο ὀλόκληρου τοῦ Ἑλληνισμοῦ. Ὁ Ἀρχέλαος μερίμνησε γιὰ τὴν κατασκευὴ ναῶν, θεάτρων καὶ σταδίων σ' ὅλη τὴ χώρα του. Ἐπίσης καθιέρωσε μουσικοὺς καὶ γυμνικοὺς ἀγῶνες, σύμφωνα μὲ τὸ πρότυπο τῶν πανελληνίων τῆς νότιας Ἑλλάδος, ἐνῶ παράλληλα μετέβαλε τὴν αὐλὴ του σὲ μ ο ν α δ ῖ κ ὸ τόπο συγκέντρωσης κάθε εἶδους ποιητῶν, καλλιτεχνῶν, ἰατρῶν, ἀρχιτεκτόνων, φιλοσόφων καὶ στρατιωτικῶν ἀπ' ὅλα τὰ μέρη τῆς Ἑλλάδος (βλ. Κ α ν α τ σ ο ὕ λ η Δ., Ὁ Ἀρχέλαος καὶ οἱ μεταρρυθμίσεις του ἐν Μακεδονίᾳ, Θεσσαλονίκη 1948).

Οἱ πνευματικοὶ αὐτοὶ ἄνθρωποι ὅπωςδὴποτε δὲν «ἐπιστρατεύτηκαν» ἀπὸ τὸν Ἀρχέλαο

για να «έξελληνίσουν» τους «βαρβάρους» Μακεδόνες, αλλά συνέρρευσαν στην αυλή του με προθυμία, όπως είχε συμβή στην Αθήνα του Περικλή. "Αν όλοι αυτοί δεν έβλεπαν τους Μακεδόνες σαν Έλληνες, τότε ο Εϋριπίδης — ως πάρουμε αυτόν για παράδειγμα — δεν θα τολμούσε να ανεβάσει στο Μακεδονικό θέατρο την «Ίφιγένεια εν Αϋλίδι», καθόσον το έργο αυτό περιέχει το περίφημο δόγμα της ανωτερότητας των Έλλήνων απέναντι στους βαρβάρους (βλ. Daskalakis, έ.ά., σ. 37). Θα ήταν αδύνατο να διδαχθή το έργο αυτό ως και άλλα (Αλκμέωνας, Βάκχες, Αρχέλαος) σε τοπικούς άκροατές, που δεν θα καταλάβαιναν την ελληνική γλώσσα και δεν θα ένιωθαν τον έαυτό τους σαν Έλληνες (Daskalakis, έ.ά.).

Στη σ. 36 του ίδιου ύποκεφαλαίου αναγράφεται ότι ο Αρχέλαος ανέβηκε στο θρόνο της Μακεδονίας το 418 π.Χ. Η πιο σωστή όμως χρονολογία είναι το 414/3 π.Χ., γιατί ο Θουκυδίδης (VI, 7, 3-4) μνημονεύει τον προκάτοχό του Περδίκκα στην επίθεση των Αθηναίων κατά της Μεθώνης και της Μακεδονίας, που έγινε το «έκτον και δέκατον έτος» του Πελοποννησιακού πολέμου. Επίσης ο ίδιος ιστορικός (VII, 9) αναφέρει τον Περδίκκα και κατά την επόμενη χρονιά, δηλ. το 414, μιλώντας για την εκστρατεία του μαζί με τους Αθηναίους έναντίον της Αμφίπολης.

IV. «Δυναστικοί άγώνες στο πρώτο μισό του 4ου αιώνα π.Χ.» (σ. 37-38). Αναφέρονται οι βασιλιάδες, που ανέβηκαν στον Μακεδονικό θρόνο από το θάνατο του Αρχέλαου ως την ανάρρηση του Φιλίππου Β'. Τονίζεται η βασιλεία του Αμύντα Γ', που αντιμετώπισε τους Ίλλυριούς και την συμμαχία της Χαλκιδικής όμοσπονδίας. Επίσης εξιστορούνται οι έπεκτατικές προσπάθειες της Μακεδονίας προς τη Θεσσαλία στην εποχή των διαδόχων του Αμύντα Γ', δηλ. του Αλέξανδρου Β' και του Πτολεμαίου Αλωρίτου (περί αυτού όμως δεν γνωρίζομε), και τέλος η σύγκρουση της Μακεδονίας με την ισχυρότερη πόλη της Βοιωτικής συμμαχίας, τη Θήβα.

Ένώ το ύποκεφάλαιο τιτλοφορείται «οί δυναστικοί άγώνες...», πουθενά όμως δεν γίνεται λόγος για τέτοιους άγώνες. Έσφαλμένα δε μνημονεύεται ο Πτολεμαίος Γ' σαν διάδοχος του Αμύντα Γ', τη στιγμή που αυτός δεν χρημάτισε ποτέ βασιλιάς, αλλά κηδεμόνας («έπίτροπος») του ανήλικου Περδίκκα Γ' (βλ. Κανατσούλη, Ιστορία της Μακεδονίας, σ. 26). Ακόμη, ενώ μνημονεύεται ο Αλέξανδρος Β', που στην εποχή του δοκίμασε η Μακεδονία την Θηβαϊκή επικυριαρχία, άγνοείται ο Περδίκκας Γ' (365-359), που με την αξιόλογη πολιτική του κατόρθωσε να απαλλάξει την Μακεδονία από την κηδεμονία της Θήβας. Ας σημειωθεί ότι ο Περδίκκας Γ' ήταν ο δεύτερος βασιλιάς μετά τον Αρχέλαο, που ύποστήριξε τα γράμματα στην αυλή του, όπου ήρθαν ο Εϋφραΐος, μαθητής του Πλάτωνα και ο Καλλίστρατος.

Αλλά υπάρχουν και άλλα σφάλματα και έρωτηματικά στο ύποκεφάλαιο. Έτσι αναγράφεται ότι ο Αμύντας Γ' έγινε βασιλιάς το 390 π.Χ., ενώ έγινε το 393/2 π.Χ. (βλ. Κανατσούλη, Ιστορία, σ. 24. Cloué, Histoire, σ. 104). Επίσης αναφέρεται ότι «κατά την εποχή αυτή (δηλ. της βασιλείας του Αμύντα Γ') η Μακεδονία άπειλούνταν και από το έξωτερικό: από τους Ίλλυριούς από δυσμάς και από τη συμμαχία της Χαλκιδικής από ανατολάς...». Ένώ όμως άμέσως παρακάτω εξιστορείται τί απέγινε με την Χαλκιδική συμμαχία, δεν μνημονεύεται η τύχη των πολέμων με τους Ίλλυριούς. Μένει δηλ. ένα έρωτηματικό στον αναγνώστη. Θα έπρεπε να γραφή παρόλη την οικονομία του χώρου, ότι ο Αμύντας Γ' κατόρθωσε τελικά με την βοήθεια των Θεσσαλών να εκδιώξει τους Ίλλυριούς, που είχαν εισβάλει στη Μακεδονία (Διοδ. XIV, 92, 3.4. XV, 19,2. XVI, 2,2. Ίσοκρ. VI, 46. Ditt. Syll. I<sup>3</sup>, 135. Αίλιαν. Ποικ. Ίστ. IV. Δ. Κανατσούλη, Ιστορία, σ. 25).

Στη σ. 38 αναγράφεται ότι «ο στρατός της Θήβας κάτω από την ήγεσία του Πελοπίδα εκδιώξε τους Μακεδόνες από τη Θεσσαλία και τους εξανάγκασε να δώσουν όμήρους». Η επέμβαση όμως του Πελοπίδα ήταν ο ένας λόγος που ανάγκασε τον Αλέξανδρο Β' να

επιστρέψη στη Μακεδονία. Ὑπῆρχε και ἄλλος λόγος, ἴσως και πιό σπουδαῖος: ἦταν ἡ ἐπανάσταση που ξεσήκωσε στην Μακεδονία ὁ γαμπρός του Ἄλέξανδρου Π τ ο λ ε μ α ῖ ο ς ὁ Ἄ λ ω ρ ῖ τ η ς (Δ ι ο δ. XV, 61, 3-5). Τις δυναστικές μάλιστα αὐτὲς ἐριδες ἐκμεταλλεύτηκε ὁ Πελοπίδας γιὰ νὰ ἐπέμβη στὰ ἐσωτερικὰ πράγματα τῆς Μακεδονίας και νὰ τὴν προσδέσει στὸ ἄρμα τῆς Θῆβας. Τότε σὲ ἐγγύηση τῶν διατάξεών του πῆρε και τοὺς 50 ὁμήρους, ἀνάμεσα στοὺς ὁποίους και τὸν Φίλιππο, τὸν κατοπινὸ βασιλιά (Δ ι ο δ. XV, 67, 4. XVI, 2. 2. Π λ ο υ τ. Πελοπ. 26-27. J u s t. VII, 4. 7. Πρβλ. Κ α ν α τ σ ο ὕ λ η, ἔ.ἀ., σ. 26-27).

V. «Ἰσχυροποίηση και ἐπέκταση τοῦ Μακεδονικοῦ κράτους. Ὁ Φίλιππος Β' 359-336 π.Χ.» (σ. 38-42). Ἐδῶ περιγράφεται ἡ ἀνοδος τῆς Μακεδονίας, που ὀφειλόταν στὸ ἰσχυρὸ και ἰκανὸ πρόσωπο τοῦ Φιλίππου Β'. Ἐκτίθεται ἡ ἐσωτερικὴ και ἡ διεθνὴς κατάσταση τὴν ἐποχὴ που ἀνέλαβε ὁ Φίλιππος βασιλιάς, καθὼς και ἡ ἐσωτερικὴ πολιτικὴ του και οἱ στρατιωτικὲς, οικονομικὲς και κοινωνικὲς μεταρρυθμίσεις του. Ἀκόμη ἐξιστοροῦνται: ἡ ἐξωτερικὴ πολιτικὴ του, οἱ κατακτήσεις του, οἱ πόλεμοί του με τοὺς Ἰλλυριοὺς και Παίονες και ἡ ἀνάμιξή του στὰ πράγματα τῆς νότιας Ἑλλάδος. Τέλος γίνεται λόγος γιὰ τὴν ἀπήχηση τῶν κατακτήσεών του στην Ἀθήνα, γιὰ τὴν συντριβὴ τῶν πόλεων τῆς νότιας Ἑλλάδος στὴ Χαιρώνεια και γιὰ τὸ συνέδριο τῆς Κορίνθου.

Γενικὰ τὸ ὑποκεφάλαιο αὐτὸ εἶναι πλούσιο σὲ περιεχόμενο και ἔρχεται πραγματικὰ σὲ χτυπητὴ ἀντίθεση με τὰ προηγούμενα φτωχὰ σὲ περιεχόμενο ὑποκεφάλαια που ἐξετάσαμε. Θὰ μπορούσε μάλιστα νὰ εἶναι τέλειο, ἂν δινόταν περισσότερη προσοχὴ σὲ ὀρισμένα πράγματα και δὲν ὑπεισέρχονταν και πάλι οἱ λόγοι τῆς «σκοπιμότητας». Ἐτσι ἀναφορικὰ με τὸ πανελλήνιο συνέδριο τῆς Κορίνθου (σ. 42), ἐνῶ ἀναφέρονται ἐπουσιῶδεις λεπτομέρειες, ἀγνοοῦνται βασικὲς και κοσμοϊστορικῆς σημασίας ἀποφάσεις, ὅπως ἡ ἀπόφαση που ἀρῆθηκε νὰ ἀνατεθῆ στὸν Φίλιππο, σὺν ἀρχηγὸ τοῦ στρατοῦ, ἡ διεξαγωγὴ τοῦ πολέμου κατὰ τῶν Περσῶν, που δίκαια θεωροῦνταν «ἐχθροὶ τῆς κοινῆς εἰρήνης». Γιὰ τὴν διεξαγωγὴ μάλιστα τοῦ ἐγχειρήματος αὐτοῦ τοῦ ἀνατέθηκαν ἑκτακτες ἐξουσίες με τὸν τίτλο τοῦ «στρατηγοῦ αὐτοκράτορα» (βλ. Κ α ν α τ σ ο ὕ λ η, ἔ.ἀ., σ. 31). Τότε ἐγινε και τὸ πρῶτο βῆμα πρὸς τὴν Ἀνατολὴ — γεγονός ὑψιστῆς σημασίας — με τὴν ἀποστολὴ 10.000 ἀνδρῶν κάτω ἀπὸ τὴν ἀρχηγία τοῦ Παρμενίωνα και τοῦ Ἄτταλου. Αὐτοὶ εἶχαν διαταγὴ νὰ ἐλευθερώσουν τις ἑλληνικὲς πόλεις και νὰ σχηματίσουν ἓνα προγεφύρωμα πρὸς τὴν Ἀσία. Ὁ ἴδιος ὁ Φίλιππος εἶχε σκοπὸ νὰ ἀκολουθήσει με τὴν κύρια δύναμη τοῦ στρατοῦ του, ἀλλὰ ὁ θάνατός του ματαίωσε τὰ σχέδιά του (Κ α ν α τ σ ο ὕ λ η, ἔ.ἀ., 32).

Στὴν ἴδια σελ. (42) δίνεται ἰδιαίτερη ἔμφαση στοὺς λόγους τοῦ Δημοσθένη, που ἀποκαλοῦσε τοὺς Μακεδόνες «βαρβάρους» (ἡ αἰώνια πολιτικὴ ἐκμετάλλευση τῶν λόγων τοῦ ἀντιμακεδόνο ρήτορος). Σκοπὸς τῆς συγγρ. εἶναι νὰ δείξει (γιὰ ἄλλη μιὰ φορὰ), ὅτι οἱ Μακεδόνες, ὅπως τάχα ἔλεγε και ὁ Δημοσθένης, δὲν ἦσαν Ἕλληνες. Τὴν σκοπιμότητα ἄλλωστε αὐτὴ ἐξυπηρετοῦν και οἱ πολυάριθμες «διαλεγμένες φράσεις μέσα σ' ὅλο τὸ ὑποκεφάλαιο, ὅπως: «Ἡ ἀνοδος τῆς Μακεδονίας ὀφειλόταν... στὴν κρίση τῶν ἑ λ λ η ν ι κ ῶ ν πόλεων», «Ὅταν ὁ Φίλιππος Β' ἀνακηρύχθηκε βασιλιάς... ἡ γειτονικὴ Ἑλλάδα», «κύριος στόχος (τοῦ Φιλίππου) ὑπῆρξεν ἡ Ἑ λ λ ἄ δ α», «Αὐτοὶ οἱ ἴδιοι οἱ Ἑ λ λ η ν ε ς τοῦ ἔδωσαν (τοῦ Φιλίππου) τὴν εὐκαιρία νὰ ἀναμειχθῆ στις ἐσωτερικὲς ὑποθέσεις τους...» κ.λ.

Ἐχεῖ ἀποδειχθῆ ὁμως με ἀκλόνητα ἐπιχειρήματα (βλ. D a s k a l a k i s A p., The Hellenism of the Ancient Macedonians, Θεσσαλονίκη 1965), ὅτι στὰ σημεία τῶν λόγων τοῦ Δημοσθένη, που ἀναφέρονται στὴν «βαρβαρότητα» τῶν Μακεδόνων, δὲν ὑποκρύπτεται καμιά ἐθνολογικὴ διαφορά. Ἄλλωστε οὔτε οἱ λόγοι τοῦ Δημοσθένη ἀπηχοῦσαν τὴν γνώμη ὅ λ ω ν τῶν Ἀθηναίων ἢ τῶν Ἑλλήνων τῆς ἐποχῆς του, ἀλλὰ μονάχα τὰ δικὰ του προσωπικὰ πάθη κατὰ τοῦ Φιλίππου.

VI. «Ἄ λ ἔ ξ α ν δ ρ ο ς ὁ Μ α κ ε δ ὄ ν α ς (336-323)» (σ. 42-45). Ἐδῶ ἐκτίθεται ἡ προσωπικότητα και τὸ ἔργο τοῦ Ἀλέξανδρου Γ'. Ἐξιστορεῖται ἡ δρᾶση του προτοῦ ἀνεβῆ

στὸν θρόνο καὶ τονίζονται οἱ στρατηγικές του ἱκανότητες καὶ ἡ μόρφωσή του. Σὲ συνέχεια ἐκτίθεται ἡ ἐκστρατεία του στὴν Ἀσία: οἱ μάχες στὸν Γρανικό, τὴν Ἴσσο, ἡ κατάληψη τῆς Μ. Ἀσίας, ἡ εἰσόδος του στὴν Αἴγυπτο, ἡ μάχη στὰ Γαυγάμηλα, ἡ κατάληψη τῆς Βαβυλώνας, τῶν Σούσων καὶ τῆς Περσέπολης, ἡ εἰσβολή του στὴν κεντρικὴ Ἀσία, ἡ ἐκστρατεία του κατὰ τῆς Ἰνδίας καὶ ὁ θάνατός του. Τὸ ὑποκεφάλαιο κλείνει μὲ γενικὰ συμπεράσματα γιὰ τὰ ἀποτελέσματα τῆς ἐκστρατείας τοῦ Ἀλέξανδρου.

Ἀκόμη ἀπὸ τὸν τίτλο τοῦ ὑποκεφαλαίου, ὅπου τὸ ὄνομα τοῦ Ἀλέξανδρου κοσμεῖται μὲ τὸ ἐπίθετο «Μακεδόνας», φαίνεται ἡ προσπάθεια τῆς συγγρ. νὰ ξεχωρίσει αὐτὸν ἀπὸ τοὺς ἄλλους Ἑλληνες. Γι' αὐτὸ «ἐπὶ σκοπῶ» ἀγνοεῖται ὁ τίτλος τοῦ «Μεγάλου», πού δίκαια τοῦ ἀπένειμε ἡ Ἱστορία καὶ πού τὸν δέχονται ἀσυζητητὶ ὅλοι οἱ σύγχρονοι ἱστορικοὶ (πρβλ. Meier L., Numismatique d'Alexandre le Grand, Copenhagen 1855. Meyer E., Alexander der Grosse, Halle 1910. Otto W., Alexander der Grosse, 1916. Willamowitz-Moellendorf, Alexander der Grosse, Berlin 1916. Radet G., Alexandre le Grand, Paris 1931. Bickermann E., Alexandre le Grand et les villes grecques d'Asie REG 47 (1937) 346. Robinson Ch. A., Alexander the Great, N. York 1947. Tarn W., Alexander the Great, Cambridge I (1948), II (1950). Coché P., Alexandre le Grand, Paris 1955, Wilcken U., Alexander der Grosse (ἐκδ. 9η), München 1962, κ.λ.).

Ἐκτὸς ἀπ' αὐτὸ ἡ συγγρ. παρουσιάζει τὴν ἐκστρατεία τοῦ Μεγάλου Ἀλέξανδρου σὰν προσωπικὴ ὑπόθεση τῆς Μακεδονίας. Παραβλέπεται ὁ πανελλήνιος χαρακτήρας τῆς ἐκστρατείας καὶ ἀγνοεῖται τὸ γεγονός ὅτι ὁ Μ. Ἀλέξανδρος ἐνεργοῦσε σὰν ἐντολοδόχος τοῦ συνεδρίου τῆς Κορίνθου. Παραβλέπεται ὁ ἀρχικὸς σκοπὸς τῆς ἐκστρατείας, πού ἀπέβλεπε στὴν ἐκδίκηση τῶν Περσῶν γιὰ τὶς συμφορὲς πού εἶχαν ἐπιφέρει στὴν Ἑλλάδα κατὰ τοὺς περσικοὺς πολέμους. Γι' αὐτὸ ἄλλωστε καὶ στὴν ἐκστρατεία πῆραν μέρος ὅλοι οἱ Ἑλληνες, ἐκτὸς ἀπὸ τοὺς Λακεδαιμονίους, καὶ τὰ λάφυρα ἀπὸ τὴν πρώτη μάχη τοῦ Μ. Ἀλέξανδρου δὲν τὰ ἔστειλε στὴν Πέλλα, ἀλλὰ στὸν Παρθενώνα τῆς Ἀθήνας.

Ἰδιαιτέρη ἐντύπωση ἐπίσης κάνει τὸ γεγονός ὅτι ἡ ἐκστρατεία στὴν Ἀσία παρουσιάζεται μὲ καθαρὰ ἱμπεριαλιστικὸ χαρακτήρα καὶ παραβλέπεται ὁ ἐκπολιτιστικὸς της χαρακτήρας. Ἔτσι στὶς σ. 44-45, ἐνῶ διατίθεται ἀρκετὸς χῶρος γιὰ τὴν διερεύνηση τῶν πολιτικῶν ἀποτελεσμάτων τῆς ἐκστρατείας, παραλείπεται ἡ ἐξέταση τῶν ἐκπολιτιστικῶν ἀποτελεσμάτων, ἴσως γιὰ τὴν ἀναγκασμένη ἡ συγγρ. νὰ μιλήσῃ καὶ γιὰ Ἑλληνιστικὸ πολιτισμὸ. Τὸ παράδοξο λοιπὸν εἶναι ὅτι ἀπὸ τὴν ἀρχὴ ὡς τὸ τέλος τοῦ ὑποκεφαλαίου ὁ Ἀλέξανδρος παρουσιάζεται σὰν ὁ Ἀτίλας ἢ ὁ Τσεγκίς Χάν τῆς ἀρχαιότητος, δηλ. σὰν ἓνας κοινὸς κατακτητὴς καὶ ὄχι σὰν μέγας ἐκπολιτιστὴς πού ἦταν. Λησμονεῖται τὸ γεγονός ὅτι ὁ Μ. Ἀλέξανδρος ξεκινώντας ἀπὸ τὴ Μακεδονία πῆρε μαζί του ἓνα ὀλόκληρο ἐπιτελεῖο ἀπὸ ἐπιστήμονες, φιλοσόφους, γεωγράφους, μηχανικούς, ἱστορικούς, φυσιοδίφες καὶ δασκάλους, πού τὸν ἀκολούθησαν γιὰ ἐπιστημονικὴ ἔρευνα στὶς καινούργιες χῶρες. Γι' αὐτὸ ἄλλωστε καὶ δίκαια χαρακτηρίζεται ἀπὸ σύγχρονους ἱστορικούς ἡ ἐκστρατεία του «ἐνοπλὴ ἐξερεύνηση» ἢ «τρίτος Ἑλληνικὸς ἀποικισμὸς». Ὅσο γιὰ τὰ ἀποτελέσματα τῆς ἐκστρατείας μιλάει εὐγλωττα ὁ Ἑλλητισμὸς τῶν βαρβάρων καὶ ἡ διάδοση τοῦ Ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ — καὶ ὄχι εἰδικὰ τοῦ ὀνόματος τῆς Μακεδονίας, ὅπως ἀναγράφεται στὴ σ. 45 — ὡς τὰ πέρατα τοῦ τότε γνωστοῦ κόσμου.

VII. «Ἡ διάλυση τοῦ κράτους τοῦ Ἀλέξανδρου. Οἱ διάδοχοι καὶ ἐπίγονοι» (σ. 45-46). Τὸ ὑποκεφάλαιο αὐτὸ ἀναφέρεται στὴν τύχη τῆς αὐτοκρατορίας τοῦ Μ. Ἀλέξανδρου μετὰ τὸν θάνατό του, στοὺς πολέμους τῶν διαδόχων καὶ ἐπιγόνων καὶ γίνεται λόγος γιὰ τὰ Ἑλληνιστικὰ κράτη, ὅπως διαμορφώθηκαν ὕστερ' ἀπὸ τὴ μάχη στὴν Ἰψὸ (301 π.Χ.). Τέλος περιγράφεται ἡ οικονομικὴ κατάσταση στὴν Μακεδονία καὶ τὴν ὑπόλοιπὴ Ἑλλάδα κατὰ τὴν ἐποχὴ αὐτὴ, ἡ ἐπιδρομὴ τῶν Γαλατῶν καὶ οἱ ἐπιπτώσεις

της, ὁ Λαμιακὸς πόλεμος, ὁ Χρεμωνίδειος πόλεμος καὶ οἱ ἀγῶνες τῆς Μακεδονίας μετὰ τὴν Αἰτωλικὴ καὶ Ἀχαϊκὴ συμπολιτεία.

Τὸ παρὸν ὑποκεφάλαιο ξεπερνάει ὅλα τὰ προηγούμενα σὲ γενικότητες. Οὔτε ἀπλῶς τὰ ὀνόματα τῶν βασιλιάδων τῆς Μακεδονίας ἀναφέρονται. Ἄγνοεῖται τελείως ἡ προσωπικότητα τοῦ Ἀντίπατρου, ποῦ ἔπαιξε σημαντικὸ ρόλο στὴν ἱστορία τῆς Μακεδονίας κατὰ τὴν ἐποχὴ αὐτὴ (βλ. K a n a t s o u l i s D., Antipatros, ein Beitrag zur Geschichte Makedoniens in der Zeit Philipps, Alexanders und der Diadochen, München 1940, 1-80 [«Ἑλληνικά» 16 (1959) 14-64]).

Ἐπίσης δὲν ἀναφέρονται καθόλου οἱ σχέσεις τῆς Μακεδονίας μετὰ τὰ ἄλλα Ἑλληνιστικὰ κράτη. Δὲν διερευνᾶται ὁ ρόλος, ποῦ ἔπαιξε ἡ Μακεδονία στὸν Ἑλληνιστικὸ κόσμον. Ἄγνοεῖται ἡ ἐσωτερικὴ πολιτικὴ τῆς Μακεδονίας, ὅπως καὶ οἱ σχέσεις της μετὰ τὴν Ἡπειρο — σημαντικό γεγονός, ἀφοῦ γιὰ λίγα χρόνια ἔχουμε καὶ διαμελισμὸ τῆς Μακεδονίας —.

Στὴ σ. 45 ἀναγράφεται ὅτι «σ' ὅλα αὐτὰ τὰ κράτη (τὰ Ἑλληνιστικὰ) διασταυρώνονταν καὶ ἐνώνονταν στοιχεῖα καὶ ἐπιδράσεις τῆς Ἑλλάδος καὶ τῆς Ἀνατολῆς». Πῶς γίνεται ὁμως νὰ μιλοῦμε γιὰ ἀλληλεπιδράσεις πολιτιστικὰ καὶ νὰ παραβλέπουμε ὁλόκληρο πολιτισμὸ, τὸν Ἑλληνιστικόν, ποῦ εἶχε βέβαια σχετικὲς ἀνατολικὲς ἐπιδράσεις, ἀλλὰ πάνω ἀπ' ὅλα ἦταν Ἑλληνικός· γι' αὐτὸ ἄλλωστε καὶ ἡ σύγχρονη ἐπιστῆμη μιλάει γιὰ ἐξελληνισμό τῆς Ἀνατολῆς (βλ. J o u g u e t P., L'impérialisme macedonien et l'hellénisation de l'orient) καὶ ὄχι γιὰ «ἐξανατολισμό» τῆς Ἑλλάδος. Ἄγνοεῖται ἡ Αἴγυπτος μετὰ τὴν Ἀλεξάνδρεια (τὸν φάρο τοῦ Ἑλλην. πολιτισμοῦ) καὶ οἱ τόσες Ἑλληνιστικὲς πόλεις τῆς Ἀνατολῆς, ποῦ στάθηκαν κέντρα τοῦ Ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ τὴν ἐποχὴ αὐτὴ.

Στὴν ἴδια σελ. γίνεται λόγος γιὰ «ἐξελληνισμό τῆς Μακεδονίας», ποῦ ἐπιτεύχθηκε ἀπὸ τὸν «μεγάλον ἀριθμὸν δούλων Ἑλλήνων καὶ μισθοφόρων στρατιωτῶν ἀπὸ τὴν Ἑλλάδα»(!). Πῶς γίνεται ὁμως νὰ μιλοῦμε γιὰ ἐξελληνισμό τῆς Μακεδονίας, τὴ στιγμὴ ποῦ ἦταν ἐλληνική, — αὐτὸ τὸ ἀναπτύξαμε στὰ προηγούμενα — καὶ μάλιστα σὲ μιὰ ἐποχὴ ποῦ αὐτὴ φέρεται σάν μόνον ὁ φορεὺς τοῦ Ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ;

Τέλος στὴ σελ. 46 ἐπισημαίνουμε ἓνα γεωγραφικὸ σφάλμα. Ἡ Λαμία δὲν βρισκόταν στὴ βόρεια Ἑλλάδα, γιὰτὶ ἀπλούστατα Ἑλλάδα ἦταν καὶ ἡ Μακεδονία, ὅπως τονίζουν καὶ οἱ ἀρχαῖες πηγές (βλ. παραπάνω).

#### Μερικὲς γενικὲς κρίσεις γιὰ τὸ δεύτερον κεφάλαιο

1. Σκοπὸς τοῦ κεφαλαίου, ποῦ κρίναμε, ὅπως καὶ ὁλόκληρης τῆς τρίτομης ἱστορίας τῶν Σκοπίων (πρβλ. Ἀγγελοπούλου Ἀθ., Βιβλιοκρισία στὸν β' καὶ γ' τόμον τῆς ἱστορίας τῶν Σκοπίων, «Μακεδονικά» 11 (1971) 459-479) εἶναι ἓνας καὶ μόνον: νὰ «διδάξη» ὅτι ἡ Μακεδονία ἀπὸ τῶν ἀρχαιότατων χρόνων ἀποτελεῖ μιὰ ξεχωριστὴ ἐθνότητα (ὅπως δὲ ὄχι ἐλληνική!). Ἔτσι γιὰ νὰ ἐξυπηρετηθῇ ἡ «σκοπιμότητα» αὐτὴ ἀναφέρονται ἐποσιώδεις λεπτομέρειες (ἐκεῖ ποῦ δὲν χρειάζεται) καὶ παραλείπονται οὐσιώδη ἱστορικὰ γεγονότα. Γιὰ τὸν ἴδιον λόγον ἐπιχειρεῖται «ἐμβάθυνση» ἀσήμαντων σχετικῶν ἱστορικῶν γεγονότων, τὴ στιγμὴ ποῦ τὸ κεφάλαιο σὲ γενικὲς γραμμὰς στερεεῖται ἐπιστημονικοῦ βάθους καὶ τὸ βασικώτερον ἀπὸ μεθοδολογικὴ ἄποψη: καταργοῦνται οἱ παραπομπές γιὰ νὰ ἀποφευχθῇ ὁ ἔλεγχος.

2. Τὸ νὰ γραφῇ ἡ ἀρχαία ἱστορία τῆς Μακεδονίας μέσα σὲ 15 σελίδες ἀναγνωρίζουμε πῶς δὲν εἶναι εὐκόλον πράγμα. Ἄν ὁμως ἡ Duš. Petruševska ἔχει ἐπιστημονικὲς ἀξιώσεις γιὰ τὴν «περίληψη» αὐτὴ τῆς ἀρχαίας ἱστορίας τῆς Μακεδονίας, θὰ ἔπρεπε νὰ ἀντιμετωπίσῃ τὸ πρόβλημα τῆς συνόψισης (ποῦ κι αὐτὴ ἐξυπηρετεῖ τὴν «σκοπιμότητα») μετὰ ὀρθότερες βάσεις καὶ ὄχι ἄλλοῦ νὰ καταφεύγῃ στὴν εὐκόλῃ λύσιν τῶν γενικοτήτων καὶ ἄλλοῦ νὰ χάνεται στὴν περιγραφικὴ ἔκθεσιν ἀσήμαντων γεγονότων. Ἐπίσης δὲν θὰ ἔπρεπε νὰ καταπιαστῇ καὶ νὰ ἀντιμετωπίσῃ τόσο ἀβασάνιστα καὶ χωρὶς συζήτησιν προβλήματα ποῦ

παιδεύουν ακόμη τους ειδικούς, όπως δὲν θὰ ἔπρεπε νὰ κάνη «ἐπικίνδυνους ἀκροβατισμούς με ἀυθαίρετα συμπεράσματα, χωρὶς νὰ τεκμηριώνη αὐτά, ἢ νὰ δημιουργῆ ἱστορικά προβλήματα ἐκεῖ πού ἡ ἱστορικὴ ἐπιστῆμη ἔχει ρίζη ἀπὸ πολλὰ χρόνια πρὶν ἄπλετο φῶς. Ἐντίθετα δὲν θὰ ἔβλαπτε τὴν συνοπτικότητά τοῦ κεφαλαίου ἂν ἡ συγγρ. προσέθετε στὸ τέλος αὐτοῦ ἓνα χάρτη τῆς ἀρχαίας Μακεδονίας (πού θὰ καταλάμβανε μονάχα μιὰ σελίδα).

3. Τέλος τὴν προχειρότητα, ἢ ἂν προτιμάτε τὴν «σκοπιμότητα», με τὴν ὁποία γράφτηκε τὸ δεύτερο κεφάλαιο φανερώνει καὶ ἡ φτωχὴ βιβλιογραφία (παράτιθεται στὸ τέλος τοῦ Α' τόμου, σ. 329-330), ὅπου βλέπουμε ὅτι ἀγνοοῦνται ἀξιόλογες ἱστορικὲς πηγές καὶ βασικὰ ἔργα νεωτέρων ἐρευνητῶν.

Ἐτσι ἀναφορικὰ με τις πηγές παρατηροῦμε ὅτι δὲν λαμβάνονται ὑπ' ὄψη οἱ ἐπιγραφικὲς μαρτυρίες πού βρίσκονται στὰ διάφορα Corpus (IG, SEG, Dittenberger, SIG, κ.ἄ.) καὶ παραβλέπονται συγγραφεῖς σὰν τὸν Ἄριστοτέλη καὶ τὸν Ἄρριανὸ ἢ καὶ τόσοι ἄλλοι πού ἀποσπάσματά τους βρίσκουμε στὴν ἔκδοσι τοῦ Jacoby (Die Fragmenten der Griechischen Historiker). Ἄλλὰ καὶ ὅσοι ἀρχαῖοι συγγραφεῖς παρατίθενται στὴ βιβλιογραφία δὲν χρησιμοποιήθηκαν καλὰ — αὐτὸ τὸ εἶδαμε στὴν ἀνάληψη τοῦ κεφαλαίου —, ἐκτὸς ἂν δὲν μελετήθηκαν, ἀλλὰ παρατίθενται γιὰ «διακοσμητικούς» λόγους. Πάντως ἓναν ἀπὸ τοὺς δύο λόγους φαίνεται νὰ «καλύπτει» καὶ ἡ ἔλλειψη τῶν σχετικῶν παραπομπῶν.

Σχετικὰ πάλι με τὴ νεώτερη βιβλιογραφία ἀγνοοῦνται βασικὲς μονογραφίες γύρω ἀπὸ τὴν ἱστορία καὶ τὴν προσωπογραφία τῆς ἀρχαίας Μακεδονίας ἢ γενικὰ ἔργα πού ἀφιερῶνουν ἀξιόλογα κεφάλαια γιὰ τὴν Μακεδονικὴ Ἱστορία. Ἀναφέρουμε μερικὰ μονάχα με πλούσια βιβλιογραφία, πού συνιστῶνται γιὰ τὴν «μελλοντικὴ ἔκδοσι τῆς Ἱστορίας» (γιὰ τὴν ὁποία μιλάει ἡ συντακτικὴ ἐπιτροπὴ στὸν πρόλογο, σελ. 8): O. Abel, Makedonien vor König Philipp, Leipzig 1847. Cloché P., Histoire de la Macédoine jusqu'à l'avènement d'Alexandre le Grand, Paris 1960. Κανατσούλη Δημ., Ἱστορία τῆς Μακεδονίας μέχρι τοῦ Μεγάλου Κωνσταντίνου, Θεσσαλονίκη 1964 (IMXA, ἀρ. 71). Τοῦ Ἰδίου, Ἡ Μακεδονία μέχρι τοῦ θανάτου τοῦ Ἀρχελαίου. I. Ἐξωτερικὴ πολιτικὴ, Θεσσαλονίκη 1964. Paribeni R., La Macedonia sino ad Alessandro Magno, Milano 1947. Collart P., Philippe ville de Macédoine, Paris 1937. Geyer Fr., Makedonien bis zur Thronbesteigung Philipps II, München/Berlin 1930. Casson St., Macedonia, Thrace and Illyria, Oxford 1926. Daskalakis A p., The Hellenism of the Ancient Macedonians, Θεσσαλονίκη 1965. Cloché P., Alexandre le Grand, Paris 1954. Kanatsoulis D., Antipatros, ein Beitrag zur Geschichte Makedoniens in der Zeit Philipps, Alexanders und der Diadochen, München 1940. Τοῦ Ἰδίου, Ὁ Ἀρχελαός καὶ οἱ μεταρρυθμίσεις του ἐν Μακεδονίᾳ, Θεσσαλονίκη 1948. Hammond N., A History of Greece to 322 B.C., Oxford 1959. Τοῦ Ἰδίου, A History of Macedonia I, Oxford 1972. Glotz G., Histoire grecque στὴν Histoire ancienne 2 (1931). Bury J., A History of Greece, N. York 1967.

ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ Κ. ΣΑΜΣΑΡΗΣ